संस्कृत
Sanskrit

कक्षा / Class IX
2025-26

विद्यार्थी सहायक सामग्री
Student Support Material

केन्द्रीय विद्यालय संगठन~Kendriya Vidyalaya Sangathan

संदेश

विद्यालयी शिक्षा में शैक्षिक उत्कृष्टता प्राप्त करना एवं नवाचार द्वारा उच्च – नवीन मानक स्थापित करना केन्द्रीय विद्यालय संगठन की नियमित कार्यप्रणाली का अविभाज्य अंग है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 एवं पी. एम. श्री विद्यालयों के निर्देशों का पालन करते हुए गतिविधि आधारित पठन-पाठन, अनुभवजन्य शिक्षण एवं कौशल विकास को समाहित कर, अपने विद्यालयों को हमने ज्ञान एवं खोज की अद्‌भुत प्रयोगशाला बना दिया है। माध्यमिक स्तर तक पहुँच कर हमारे विद्यार्थी सैद्धांतिक समझ के साथ-साथ, रचनात्मक – विशेषणात्मक एवं आलोचनात्मक चिंतन भी विकसित कर लेते हैं। यही कारण है कि वह बोर्ड कक्षाओं के दौरान विभिन्न प्रकार के मूल्यांकनों के लिए सहजता से तैयार रहते हैं। उनकी इस यात्रा में हमारा सतत योगदान एवं सहयोग आवश्यक है - केन्द्रीय विद्यालय संगठन के पांचों आंचलिक शिक्षा एवं प्रशिक्षण संस्थान द्वारा संकलित यह विद्यार्थी सहायक- सामग्री इसी दिशा में एक आवश्यक कदम है । यह सहायक सामाग्री कक्षा 9 से 12 के विद्यार्थियों के लिए सभी महत्वपूर्ण विषयों पर तैयार की गयी है। केन्द्रीय विद्यालय संगठन की विद्यार्थी सहायक- सामग्री अपनी गुणवत्ता एवं परीक्षा संबंधी - सामग्री संकलन की विशेषज्ञता के लिए जानी जाती है और शिक्षा से जुड़े विभिन्न मंचों पर इसकी सराहना होती रही है। मुझे विश्वास है कि यह सहायक सामग्री विद्यार्थियों की सहयोगी बनकर निरंतर मार्गदर्शन करते हुए उन्हें सफलता के लक्ष्य तक पहुँचाएगी।

शुभाकांक्षा सहित ।

निधि पांडे
आयुक्त , केन्द्रीय विद्यालय संगठन

PATRON

Smt. Nidhi Pandey, Commissioner, KVS

CO-PATRON

Dr. P. Devakumar, Additional Commissioner (Acad.), KVS (HQ)

CO-ORDINATOR

Ms. Chandana Mandal, Joint Commissioner (Training), KVS (HQ)

COVER DESIGN

KVS Publication Section

EDITORS:

1. Mr. B L Morodia, Director, ZIET Gwalior
2. Ms. Menaxi Jain, Director, ZIET Mysuru
3. Ms. Shaheeda Parveen, Director, ZIET Mumbai
4. Ms. Preeti Saxena, In-charge Director, ZIET Chandigarh
5. Mr. Birbal Dhinwa, In-charge Director, ZIET Bhubaneswar

CONTENT CREATORS:

1. Mr. Devendra Kumar Olawat, Principal, KV No. 01, Halwara
2. Mr Nand Kishore Sharma, TGT (Sanskrit), KV No. 4, Bhatinda
3. Mr. Rohitashav Kumar Meena, TGT (Sanskrit), KV Sector 31, Chandigarh
4. Mrs. Poonam Yadav, TGT (Sanskrit), KV Zirakpur
5. Mrs Taruna Sharma, TGT (Sanskrit), KV Gajj Bhunga
6. Mrs Reena Kumari, TGT (Sanskrit), KV Dappar
7. Mrs Lalita, TGT (Sanskrit), KV N0 3 Jalandhar
8. Mr Pinakpani Kherwal, KV No. 1 Patiyala

विषयानुक्रमणिका

क्र. सं.	विषयवस्तु का नाम	पृष्ठ संख्या
1	अपठित-अवबोधनम्	4-14
	रचनात्मकं कार्यम्	
2	पत्रलेखनम् चित्रवर्णनम् अनुच्छेदलेखनम् च	15-19
3	उत्तरसंकेत: पत्रलेखनम् चित्रवर्णनम् च, अनुच्छेदलेखनम् च	19-21
4	संवादलेखनम् /संवादपूर्ति:	22-26
5	उत्तरसंकेत: संवादपूर्ति:	27-30
6	कथापूर्ति:	31-35
7	उत्तरसंकेत: कथापूर्ति:	35-38
	अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्	
8	उच्चारणस्थानानि	39-40
9	सन्धिकार्यम्	41- 44
10	कारक-उपपदविभक्तय:	45-48
11	शब्दरूपाणि	49-54
12	धातुरूपाणि	55-61
13	प्रत्यया:	62-63
14	अव्ययानि	63-64
15	संख्या:	64-65
16	उत्तरसंकेत: अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्	66-67
	पठितावबोधनम्	
17	गद्यांशा: उत्तरसंकेत: गद्यांशा:	68-70 71-71
18	पद्यांशा: उत्तरसंकेत: पद्यांशा:	72-75 75-76
19	नाट्यांशा: उत्तरसंकेत: नाट्यांशा:	77-79 79-80
20	प्रश्ननिर्माणम् उत्तरसंकेत: प्रश्ननिर्माणम्	81-82 82-82
21	अन्वय: / उत्तरसंकेत: अन्वय: भावार्थ: / उत्तरसंकेत: भावार्थ:	83-87
22	प्रसंगानुसारम् अर्थचयनम् उत्तरसंकेत: प्रसंगानुसारम् अर्थचयनम्	88-90 90-90
23	पाठाधारित- कथापूर्ति: उत्तरसंकेत: पाठाधारित- कथापूर्ति:	91-91 92-92
24	प्रतिदर्श-प्रश्न-पत्रम्	93-101
25	आदर्श-प्रश्न-पत्राणि-1,2 उत्तराणि - आदर्श-प्रश्न-पत्राणि-1,2	102-118 118-123

अपठित-अवबोधनम् (10)

ध्यातव्या: बिन्दव:-

अपठितावबोधने 80-100 शब्दपरिमित: एक: अपठित: गद्यांश: दीयते। तं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृते लेखनीयानि। परीक्षाया: प्रश्नप्रकारा: अधो दीयन्ते।

I) एकपदेन उत्तरत। (प्रश्नस्य उत्तरं गद्यांशात् चित्वा एकपदेन लेखनीयम्।)

II) पूर्णवाक्येन उत्तरत। (प्रश्नस्य उत्तरं गद्यांशात् चित्वा पूर्णवाक्येन लेखनीयम्।)

III) गद्यांशस्य उचितं शीर्षकं लिखत। (गद्यांशस्य प्रतिपाद्यविषयम् अनुसृत्य शीर्षकं (Title) लेखनीयम्।)

IV) अनुच्छेदाधारितं भाषिककार्यम्।

क) वाक्ये कर्तृ-क्रियापदचयनम्।

ख) विशेषण-विशेष्य-पदचयनम्।

ग) पर्याय-विलोम-पदचयनम्।

एकपदेन पूर्णवाक्येन च शुद्धोत्तर लेखनाय ध्यातव्या: विषया: -

1. प्रश्नवाचकपदं किम् इति प्रथमं चिन्तयन्तु।
2. प्रश्नस्य अन्यपदानि अनुच्छेदस्य कस्मिन् वाक्ये सन्ति इति अवगच्छन्तु। तस्मिन् वाक्ये प्रश्नवाचकपदस्य लिङ्ग-विभक्ति-वचनानुसारं यत् पदम् अस्ति तदेव उत्तरं भवति।
3. प्रश्नवाचकपदानाम् आधारेण प्रश्नानाम् उत्तराणि लिङ्ग-विभक्ति-वचनानुसारं लिखन्तु।

शीर्षकलेखनम् -

1. शीर्षके एकपदं वा पदद्वयं वा पदत्रयं एव भवतु।
2. शीर्षके अनुच्छेदस्य विषयाधारितं - **प्रथमाविभक्तिपदं / षष्ठीविभक्तिपदेन सह प्रथमाविभक्तिपदं** वा लिखत। यथा-

   प्रथमाविभक्ति: पदम् - वृक्ष:, भारतम्।

   षष्ठीविभक्तिपदेन सह प्रथमाविभक्तिपदं - पर्यावरणस्य रक्षा, संस्कृतस्य महत्त्वम्,भारतस्य संस्कृति:।

भाषिककार्यम् (यथानिर्देशम् उत्तरत) -

अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् / क्रियापदं किम् ?

अस्मिन् वाक्ये / अनयो: पदयो: विशेषणपदं किम् /विशेष्यपदं किम् ?

अस्मिन् अनुच्छेदे ...... इति पदस्य समानार्थकपदं किम् / विलोमपदं किम् ? इत्येवं विधा: प्रश्ना: एव भवन्ति अत्र।

अपठितावबोधनम्

(1)

1.अधोलिखितम् अनुच्छेदम् पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

आचार: प्रथम: धर्मः। सदाचारेणैव जना: शान्तिं समृद्धिं च लभन्ते। ये नरा: अस्मिन् संसारे आत्महितम् इच्छन्ति ते सदैव सदाचरणम् एव कुर्यु:। अनेन आचरणेन एव सकलान् जनान् वशीभूतान् कर्तुं मानवा: समर्था: भवन्ति। अस्य सदाचारस्य तु मानवजीवने महती आवश्यकता वर्तते। सदाचारेण तु कोऽपि नर: महामानव: भवितुं शक्नोति। विद्वद्भि: तु शीलं परं भूषणम् इति कथ्यते। शीलेन एव कुलं शोभते। शीलम् एव अस्माकं बहुमूल्यं धनम् अस्ति।

I. एकपदेन उत्तरत- **1x2=2**

(क) प्रथम: धर्म: क: ?

(ख) शीलं परं भूषणम् इति कै: कथ्यते ?

(ग) नरा: अस्मिन् संसारे किम् इच्छन्ति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत- **2x2=4**

(क) अस्माकं बहुमूल्यं धनम् किम् अस्ति ?

(ख) केन नर: महामानव: भवितुं शक्नोति?

(ग) कस्य तु मानवजीवने महती आवश्यकता वर्तते?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत- **1x3=3**

(1). 'आवश्यकता' इति पदस्य अत्र विशेषणपदं किम्?

(अ) ईदृशी (ब) महती (स) शक्ति: (द) समृद्धि:

(2). अनुच्छेदे 'वित्तम्' इति पदस्य पर्यायपदं किम्?

(अ) भूषणम् (ब) शीलम् (स) धनम् (द) बहुमूल्यम्

(3) 'शीलेन एव कुलं शोभते'- अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किम्?

(अ) शीलेन (ब) एव (स) शोभते (द) कुलं

IV. अस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत | **1x1=1**

(2)

अनुशासनपालनेनैव मानवः जीवने साफल्यमधिगच्छतिI बाल्ये यौवने प्रौढत्वे वार्धक्ये चापि अनुशासनस्य आवश्यक्ता भवति| एवं हि गृहे विद्यालये सार्वजनिक संस्थासु शासने सेनायां वा अनेन विना कार्यं न चलति| यदि छात्राः विद्यालये अनुशासनस्य पालनं न कुर्वन्ति तदा तत्र अव्यवस्था भवति | अद्यत्वे विद्यालयेषु महाविद्यालयेषु च सर्वत्र अनुशासनस्य अभावः दृश्यते, येन ताः संस्थाः उपद्रवाणां कलहानां च केन्द्राणि जाताः | यदि शासने अनुशासनं न भवति तर्हि सर्वमपि राष्ट्र-विश्रृंखलतां गच्छति| अतः आत्मनः देशस्य समाजस्य च उन्नत्यै अनुशासनं नितराम् आवश्यकम् |

I. एकपदेन उत्तरत - **1x2=2**

(क) नरः जीवने केन साफल्यमधिगच्छति?

(ख) यदि छात्राः अनुशासनम् न पालयन्ति तदा किम् भवति ?

(ग) विद्यालयेषु महाविद्यालयेषु च सर्वत्र कस्य अभावः दृश्यते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - **2x2=4**

(क) अनुशासनस्य आवश्यकता कदा भवति?

(ख) अनुशासनस्य अभावे शासने किम् भवति ?

(ग) कस्य उन्नत्यै अनुशासनं नितराम् आवश्यकम् ?

III. भाषिककार्यम् - **1x3=3**

(1) 'अनुशासनपालनेनैव मानवः जीवने साफल्यमधिगच्छति' अस्मिन् वाक्ये क्रियापदं किं ?

(अ) मानवः (ब) जीवने (स) अधिगच्छति (द) शीलम्

(2) 'ताः संस्थाः' अनयोः पदयोः विशेषणपदं किम् ?

(अ) ताः (ब) संस्थाः (स) द्वयो: (द) कोऽपि न

(3) अनुच्छेदे 'आवासे' इति पदस्य पर्यायपदं किम्?

(अ) जीवने (ब) अनुशासने (स) विद्यालये (द) गृहे

IV. अस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकस्य नाम लिखत 1 **1x1=1**

(3)

रामायणम् महाभारतम् च द्वे महाकाव्ये संस्कृत-साहित्यस्य भारतीय-संस्कृतेः च आधारस्तम्भौ स्त:। आदिकाव्यं रामायणम् ऋषेः वाल्मीकेः रचना अस्ति। इदम् काव्यम् सप्तकाण्डेषु वर्तते। ऋषिः वाल्मीकिः आदिकविः कथ्यते। महाभारतस्य रचयिता ऋषिः वेदव्यासः । महाभारतं नाम महाकाव्यम् -विश्व-कोषः इति कथ्यते। 'यत् इह अस्ति, न तत् अन्यत्र' इति मन्यते । अयं ग्रन्थः शतसहस्र-श्लोकेषु निबद्धः। विश्व-प्रसिद्ध श्रीमद्भगवद्गीता अस्य महाकाव्यस्य अंशः अस्ति। गीतायाम् श्रीकृष्णः अर्जुनाय उपदिशति-'कर्त्तव्य-भावेन स्वकर्त्तव्यं कुरु, कर्म-फलस्य आशाम् मा कुरु'। एषः उपदेशः जनानां हितकरः।।

I. एकपदेन उत्तरत- **1x2=2**

(क) रामायणं कस्य रचना ?

(ख) ऋषि: वेदव्यासः कस्य रचयिता ?

(ग) आदिकवि: क: कथ्यते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - **2x2=4**

(क) श्रीकृष्णः अर्जुनाय किम् उपदिशति ?

(ख) विश्व-कोषः इति कं कथ्यते?

(ग) विश्व-प्रसिद्ध श्रीमद्भगवद्गीता कस्य महाकाव्यस्य अंशः अस्ति?

III. भाषिककार्य - **1x =3**

(1) 'रामायणम् महाभारतम् च द्वे महाकाव्ये संस्कृत-साहित्यस्य'- अत्र विशेष्यपदं किम्?

(अ) महाभारतम् (ब) रामायणम् (स) महाकाव्ये (द) द्वे

(2)'गीतायाम् श्रीकृष्णः अर्जुनाय उपदिशति' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम्?

(अ) गीतायाम् (ब) उपदिशति (स) अर्जुनाय (द) श्रीकृष्णः

(3) अनुच्छेदे 'लेखक:' इति पदस्य पर्यायपदं किम्?

(अ) उपदिशति (ब) रचयिता (स) महाभारतं (द) बहुमूल्यम्

IV. अस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत | **1x1=1**

(4)

जीवने समयः एव सर्वाधिकः मूल्यवान् अस्ति। व्यतीतस्य समयस्य एकम् अपि क्षणं केनापि प्रयत्नेन पुनः प्राप्तुं न शक्यते केनापि जनेन । अतः प्रत्येकं क्षणस्य सदुपयोगः सावधानेन मनसा करणीयः सर्वैः जनैः, विशेषतः विद्यार्थिभिः। यथा वयम् अर्जितस्य धनस्य एकैकस्य पणस्य व्ययं सम्यक् विचार्य कुर्मः तथैव एकैकस्य क्षणस्य अपि सदुपयोगः विवेकेन कुर्याम | एक: अपि क्षण: वृथा न यापनीयः । असावधानतया आलस्येन च निरर्थकं नीतः समयः पश्चात्तापस्य असफलतायाः च कारणं भवति । यः मानवः समयस्य महत्त्वम् अवगच्छति, तस्य सदुपयोगं च करोति सः एव सफलो भवति ।

I. एकपदेन उत्तरत - **1x2=2**

(क) मानवः कस्य सदुपयोगं कृत्वा सफल: भवति ?

(ख) सर्वाधिकः मूल्यवान् कः ?

(ग) प्रत्येकं क्षणस्य सदुपयोगः केन करणीयः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत- **2x2=4**

(क) असफलतायाः कारणं किं भवति ?

(ख) कः सफलो भवति ?

(ग) कस्य एकम् अपि क्षणं केनापि प्रयत्नेन पुनः प्राप्तुं न शक्यते ?

III. भाषिककार्यम्- **3x1=3**

(1) 'कुर्मः' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(अ) वयम् (ब) व्ययम् (स) सम्यक्

(2) 'सञ्चितस्य' इति पदस्य पर्यायः क: अस्ति ?

(अ) अर्जितस्य (ब) पणस्य (स) क्षणस्य

(3) 'उद्यमेन' इति पदस्य विलोमः क: अस्ति ?

(अ) विवेकेन (ब) सावधानेन (स) आलस्येन

IV. अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं लिखत । **1x1=1**

(5)

प्रकृतिः मनुष्यस्य उपकारिणी । मनुष्यैः सह प्रकृतेः शाश्वतः संबंध:। सा विविधरूपेषु अस्मिन् जगति आत्मानं प्रकटयति । पशवः , पक्षिणः, वनस्पतयः च प्रकृतेः अङ्गानि । असहायाः जनाः प्रकृतेः एव आश्रयं प्राप्नुवन्ति । प्रकृतिः स्वमनोहरेण सौन्दर्येण नीरसं हृदयम् अपि सरसं करोति । सूर्यः चन्द्रः च प्रकृतेः नेत्रे । सस्य-श्यामला एषा भूमिः । विविधाः औषधयः सुप्रकृतिः सकलानि खनिजानि च प्रकृतेः एव शोभा । सा तु नित्यम् एतैः साधनैः सर्वेषाम् उपकारं करोति। परम् अधन्यः अयं जनः कृतज्ञतां विहाय असाधुसेवितं पथं गच्छति, विविधानि कष्टानि च अनुभवति। नरः शाश्वतं सुखम् वाञ्छति तर्हि प्रकृतेः प्रतिकूलं कदापि न आचरेत् । अत एव अस्माभिः प्रकृतिः रक्षणीया। तेन च पर्यावरणं रक्षितं भविष्यति । "धर्मो रक्षति रक्षितः" इत्यार्षवचनम् । प्रकृतेः रक्षणमपि धर्म: एव भवति ।

I. एकपदेन उत्तरत- **1x2=2**

(क) प्रकृतिः कस्य उपकारिणी ?

(ख) चन्द्रः सूर्यश्च कस्याः नेत्रे स्तः ?

(ग) कै: सह प्रकृतेः शाश्वतः संबंध: ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत- **2x2=4**

(क) प्रकृतिः कथं नीरसं हृदयं सरसं करोति ?

(ख) नरः शाश्वतसुखं वाञ्छति तर्हि किं न आचरेत्?

(ग) कानि प्रकृतेः एव शोभा?

III. भाषिक कार्यम्- **1x3=3**

(1) 'नीरसम् हृदयम्' अत्र विशेषणं किम् ?

(अ) नीरसम् (ब) हृदयम् (स) प्रकृतिः

(2) 'असहायाः जनाः प्रकृतेः एव आश्रयं प्राप्नुवन्ति'- इति वाक्ये क्रियापदं किम् ?

(अ) प्राप्नुवन्ति (ब) गच्छन्ति (स) आप्नुवन्ति

(3) 'धन्य:' इति पदस्य विलोमपदं परिच्छेदात् लिखत।

(अ) शाश्वतम् (ब) अधन्य: (स) जनः

IV. अस्य अनुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। **1x1=1**

(6)

प्रदूषणस्य समस्या अस्माकं देशस्य प्रमुखा समस्या अस्ति। प्रदूषणस्य आधिक्येन जनाः निरन्तरं विविधैः रोगैः आक्रान्ताः भवन्ति। प्रदूषणस्य निराकरणाय सर्वकारः बहुविधं प्रयासं करोति परन्तु प्रदूषणं तु अनवरतं वर्धते। यावत् जनाः जागरूकाः न भविष्यन्ति तावत् अस्याः समस्यायाः समाधानं न भविष्यति। अस्याः समस्यायाः समाधानार्थं वृक्षाः रोपणीयाः उद्योगानां विस्तारः च वैज्ञानिकरीत्या करणीयः।

(i) एकपदेन उत्तरत- **1x2=2**

(क) कस्य समस्या देशस्य प्रमुखा समस्या अस्ति ?

(ख) प्रदूषणस्य आधिक्येन जनाः कैः आक्रान्ताः भवन्ति ?

(ग) कस्य निराकरणाय सर्वकारः बहुविधं प्रयासं करोति?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत- **2x2=4**

(क) प्रदूषणस्य समस्यायाः समाधानार्थं किं किं करणीयम् ?

(ख) यावत् जनाः जागरूकाः न भविष्यन्ति तावत् किं न भविष्यति ?

(ग) कस्य आधिक्येन जनाः निरन्तरं विविधैः रोगैः आक्रान्ताः भवन्ति?

(iii) भाषिककार्यम्- **3x1=3**

(1) 'जनाः निरन्तरं विविधैः रोगैः आक्रान्ताः भवन्ति' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् ?

(अ) जनाः (ब) रोगैः (स) निरन्तरं (द) भवन्ति

(2) 'अनवरतम्' पदस्य पर्यायपदं किम् ?

(अ) समाधानम् (ब) बहुविधम् (स) निरन्तरं (द) प्रयासम्

(3) 'जनाः निरन्तरं विविधैः रोगैः आक्रान्ताः भवन्ति' अस्मिन् वाक्ये 'रोगैः' पदस्य विशेषणपदं किम्?

(अ) जनाः (ब) विविधैः (स) अक्रान्ताः (द) निरन्तरम्

(iv) अस्य अनुच्छेदस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत - **1x1=1**

(7)

भारते उत्सवा: द्विविधा: सन्ति- राष्ट्रीया: उत्सवा: अन्ये च पारम्परिका: उत्सवा:। 1947 तमे वर्षे अगस्तमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के अस्माकं देश: स्वतन्त्र: जात: । समग्रे देशे अयम् उत्सव: आयोज्यते । एवमेव 1950 तमे वर्षे जनवरीमासस्य षड्विंशति: तिथौ गणतन्त्रदिवस: समारोह: भवति । एतौ अस्माकं राष्ट्रीयौ उत्सवौ। पारम्परिक-उत्सवेषु एक: विशिष्ट: उत्सव: संस्कृतदिवस: अस्ति | अस्य आयोजनं श्रावणपूर्णिमायाम् भवति । एतत् दिनं भारतस्य केन्द्रशासनेन संस्कृतदिनत्वेन घोषितम् अस्ति। अत: समग्रे देशे संस्कृतज्ञा: संस्कृतोत्सवम् मानयन्ति। अस्मिन् दिने अस्माभि: संस्कृतकार्यक्रमेषु भाग: ग्रहीतव्य:। विदुषां मेलनं, संस्कृतनाटकानां मञ्चनम्, परिचर्चा, श्लोकोच्चारणम्, संवादा:, प्रदर्शनी, इत्यादय: बहव: कार्यक्रमा: आयोजयितुं शक्यन्ते। संस्कृतम् अस्माकं देशस्य गौरवम् इति अस्माभि: सर्वदा स्मरणीयम् । संस्कृतभाषायामेव अस्माकं संस्कृति: आश्रिता । अतएव उच्यते-भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे- संस्कृतं संस्कृतिस्तथा ।

I. एकपदेन उत्तरत - **1×2=2**

(क) गणतन्त्रदिवस– समारोह: कदा समायोज्यते ?

(ख) संस्कृतदिवसस्य आयोजनं कदा भवति ?

(ग) कस्मिन् भाषायाम् अस्माकं संस्कृति: आश्रिता?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - **2x2=4**

(क) अस्माकं गौरवम् किं अस्ति ?

(ख) अस्मिन् दिने के-के कार्यक्रमाः आयोजयितुं शक्यन्ते?

(ग) अस्माकं देश: कदा स्वतन्त्र: जात:?

III. भाषिककार्यम् – **1×3=3**

(1) 'सम्पूर्णे' इति अर्थे किं पदम् अत्र प्रयुक्तम् ?

(अ) सर्वदा (ब) समग्रे (स) देशे (द) अस्ति

(2) 'मूर्खाणाम्' इत्यस्य किं विपर्ययपदम् अत्र प्रयुक्तम् ?

(अ) विदुषाम् (ब) ज्ञानीनाम् (स) छात्राणाम् (द) अध्येतृणाम्

(3) "गणतन्त्र - दिवसः समारोह: भवति"- इत्यत्र क्रियापदं किम् ?

(अ) दिवसः (ब) गणतन्त्रः (स) समारोहः (द) भवति

IV. अस्य अनुच्छेदस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत। **1x1=1**

(8)

एकदा शीतस्य भीषण: प्रकोप: अभवत्। सम्राट् चन्द्रगुप्त: निश्चितवान् यत् निर्धनेभ्य: कम्बलानां वितरणं भवेत् । प्रधानमन्त्री चाणक्य: तत्कार्यं स्वीकृतवान् । भृत्या: सर्वान् कम्बलान् तस्य कुटीरे स्थापितवन्त:। रात्रौ केचन चौरा: कम्बलान् चोरयितुम् तस्य कुटीरं प्राविशन् । ते अपश्यन् यत् चाणक्य: कम्बलम् विना एव सुप्त: । तस्मिन् एव क्षणे चाणक्य: पदध्वनिं श्रुत्वा प्रबुद्ध: । चौरा: तम् अपृच्छन् – "भवतां समीपे कम्बलानां राशि: अस्ति तथापि भवान् कम्बलम् विना एव स्वपिति ?" चाणक्य: तान् अवदत् –"श्रृणुत ! प्रावारका: केवलं निर्धनेभ्य: वितरणार्थम् एव सन्ति। यदि अहम् एतेषु एकं स्वीकरोमि तर्हि अहम् अपि चौर: भविष्यामि |" तदा नतमस्तका: चौरा: तस्य पादयो: पतित्वा क्षमायाचनम् अकुर्वन् |

I. एकपदेन उत्तरत – **1x2=2**

(क) एकदा कस्य प्रकोप: अभवत् ?

(ख) क: कम्बलानां वितरणकार्यं स्वीकृतवान् ?

(ग) चाणक्य: काम् श्रुत्वा प्रबुद्ध:?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत – **2x2=4**

(क) चौरा: चाणक्यं किम् अपृच्छन् ?

(ख) चाणक्य: चौरान् किम् अवदत् ?

(ग) सम्राट् चन्द्रगुप्त: किं निश्चितवान् ?

III. भाषिककार्यम् **1X3=3**

1. "भविष्यामि" इति क्रियापदस्य कर्ता क: ?

(अ) चौरा: (ब) निर्धना: (स) अहम् (द) चाणक्य:

(2) "सेवका:" इत्यर्थे किं पर्यायपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(अ) प्रावारका: (ब) भृत्या: (स) राशि: (द) शीतस्य

(3) "केचन" इति पदं केषां विशेषणम् ?

(अ) भृत्यानाम् (ब) प्रावारकाणाम् (स) चौराणाम् (द) निर्धनानाम्

IV. अस्य अनुच्छेदस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत। **1x1=1**

(9)

परिश्रम: एव सर्वातिशायी सकलकामना-सिद्धिप्रद: उपाय: वर्तते। सफलताया: मन्त्र: परिश्रम: एव। यत्र परिश्रमिण: वसन्ति तत्र सर्वाणि कार्याणि सिध्यन्ति। कार्याणि च यत्र सिध्यन्ति, तत्र प्रसन्नताया: आनन्दस्यैव वातावरणं भवति। सर्वे जना: परस्परं स्नेहम् आदरम् च व्यवहरन्ति। पुनश्च परिश्रमिण: मानसिकरूपेण शारीरिकरूपेण च स्वस्था: नीरोगाश्च भूत्वा आयुष्मन्त: भवन्ति। एतत् विपरीतं आलस्यमेकमेव मनुष्यस्य बलीयान् शत्रु:। आलस्यकारणात् मनुष्य: न केवलं स्वकीयम् अहितं करोति अपितु सर्वेषाम् एव जनानां कृते कष्टकारक: भवति। अलसा: जना: स्वयमपि निष्फला: असफलाश्च भवन्ति, ते अन्यान् अपि हतोत्साहान् कृत्वा निरर्थका: इव सम्पादयन्ति। अतः आलस्यं विहाय परिश्रम: एव आचरणीय:।

I. एकपदेन उत्तरत- **1x2= 2**

(क) सफलतायाः मन्त्रः कः?

(ख) मनुष्यस्य बलीयान् शत्रुः?

(ग) यत्र परिश्रमिण: वसन्ति तत्र कानि सिध्यन्ति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत- **2x2=4**

(क) परिश्रमः कीदृशः उपायः वर्तते?

(ख) आलस्यकारणात् का का हानिः भवति?

(ग) के परस्परं स्नेहम् आदरम् च व्यवहरन्ति?

III. यथानिर्देशम् उत्तरत- **1x3=3**

(1) "यत्र परिश्रमिणः वसन्ति तत्र सर्वाणि कार्याणि सिध्यन्ति" अत्र विशेषणपदं किम्?

(अ) परिश्रमिणः (ब) सर्वाणि (स) कार्याणि (द) सिध्यन्ति

(2) “आलस्यमेकमेव मनुष्यस्य बलीयान् शत्रुः भवति” अत्र कर्तृपदं किम्?

(अ) आलस्यम् (ब) मनुष्यस्य (स) बलीयान् (स) भवति

(3) “रिपुः” इति पदस्य किं पर्यायपदम् अत्र प्रयुक्तम्?

(अ) अलसः (ब) बलीयान् (स)असफ़लः (द) शत्रुः

IV. अस्य अनुच्छेदस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत। 1x1=1

(10)

भारत देशः महान् देशः अस्ति | अस्य विशाल-सीमा अस्ति | उत्तरस्यां पर्वतराज: हिमालयः अस्ति | हिमालयस्य शाखा: प्रशाखा: पूर्व-पश्चिम-दिशयो: प्रसृता: सन्ति | हिमालयः भारतं प्रहरी इव रक्षति | भारतस्य दक्षिण- दिशायां पूर्वदिशायां पश्चिमदिशायां च सिन्धुमहोदधि: वर्तते | अयं सागरः भारतमातु: पादौ प्रक्षालयति | सागरात् उत्थिता: मेघा: सम्पूर्णदेशे वर्षन्ति | ते महद् अन्नम् उत्पादयन्ति |

I. एकपदेन उत्तरत- 1x2=2

1. कः महान् देशः अस्ति?
2. कस्य सीमा विशाला अस्ति?
3. कस्मिन् दिशायां पर्वतराज: हिमालयः अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत- 2x2=4

1. कः भारतं प्रहरी इव रक्षति?
2. सागरात् उत्थिता: मेघा: कुत्र वर्षन्ति?
3. हिमालयस्य शाखा: प्रशाखा: कस्मिन् दिशयो: प्रसृता: सन्ति?

III. यथानिर्देशम् उत्तरत- 1x3=3

(1) ‘जलधरा:’ इति पदस्य किम् पर्यायपदम् अस्ति?

(अ) मेघा: (ब) सागरः (स) हिमालयः (द) शाखा:

(2) ‘शाखा’ इति कर्तृपदस्य किम् क्रियापदम् अस्ति?

(अ) अस्ति (ब) सन्ति (स) रक्षति (द) वर्षन्ति

(3) ‘ते महद् अन्नम् उत्पादयन्ति’अस्मिन् वाक्ये विशेषणपदम् किम् अस्ति?

(अ) ते (ब) अन्नं (स) उत्पादयन्ति (द) महद्

IV. अस्य अनुच्छेदस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत। 1x1=1

उत्तराणि

1. **अपठितगद्यांश:-**

I. एकपदेन उत्तरत- 1. आचार:, 2. विद्वद्भि: 3. आत्महितं

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. अस्माकं बहुमूल्यं धनं शीलम् अस्ति I
2. सदाचारेण नर: महामानव: भवितुं शक्नोति I
3. सदाचारस्य तु मानवजीवने महती आवश्यकता वर्तते।

III. यथानिर्देशम् उत्तरत-

1. (ब) महती, 2. (स) धनम् 3. (स) शोभते

IV. समुचितं शीर्षकं- भारतदेश: / भारतम् / भारतस्य महिमा **I**

2. अपठितगद्यांश:-

I. एकपदेन उत्तरत- 1. अनुशासनपालनेन, 2. अव्यवस्था, 3. अनुशासनस्य

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. अनुशासनस्य आवश्यकता बाल्ये यौवने प्रौढ़त्वे वार्धक्ये च भवति I
2. अनुशासनस्य अभावे राष्ट्र-विश्रृंखलतां गच्छति I
3. आत्मनः देशस्य समाजस्य च उन्नत्यै अनुशासनं नितराम् आवश्यकम् |

III. यथानिर्देशम् उत्तरत-

1. (स) अधिगच्छति, 2. (अ) ता: 3. (द) गृहे

IV. समुचितं शीर्षकं- अनुशासनम् / अनुशासनस्य महत्त्वम् / अनुशासनस्य आवश्यकता **I**

3. अपठितगद्यांश:-

I. एकपदेन उत्तरत- 1. वाल्मीके:, 2. महाभारतस्य, 3. वाल्मीकि:

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. श्रीकृष्ण: अर्जुनाय उपदिशति- ‘कर्त्तव्यभावेन स्वकर्त्तव्यं कुरु, कर्म-फलस्य आशाम् मा कुरु’ I
2. महाभारतं नाम महाकाव्यम्-विश्वकोष: इति कथ्यते I
3. विश्व-प्रसिद्ध श्रीमद्भगवद्गीता महाभारतस्य महाकाव्यस्य अंशः अस्ति I

III. यथानिर्देशम् उत्तरत-

1. (स) महाकाव्ये, 2. (द) श्रीकृष्ण: 3. (ब) रचयिता

IV. समुचितं शीर्षकं- संस्कृत-साहित्यस्य आधारस्तम्भौ ग्रन्थौ / भारतस्य महाकाव्ये **I**

4. अपठितगद्यांश:-

I. एकपदेन उत्तरत- 1. समयस्य, 2. समय:, 3. सावधानेन मनसा

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. असफलताया: कारणं असावधानतया आलस्येन च निरर्थकं नीत: समय: भवति I
2. य: मानव: समयस्य महत्त्वम् अवगच्छाति, तस्य सदुपयोगं च करोति स: एव सफल: भवति I
3. व्यतीतस्य समयस्य एकम् अपि क्षणं केनापि प्रयत्नेन पुनः प्राप्तुं न शक्यते I

III. यथानिर्देशम् उत्तरत-

1. (अ) वयम्, 2. (अ) अर्जितस्य 3. (स) आलस्येन

IV. समुचितं शीर्षकं- समयस्य सदुपयोग: / समयस्य महत्त्वम् **I**

5. अपठितगद्यांश:-

I. एकपदेन उत्तरत- 1. मनुष्यस्य, 2. प्रकृतेः 3. मनुष्यैः

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. प्रकृति: स्वमनोहरेण सौन्दर्येण नीरसं हृदयं सरसं करोति I
2. नर: शाश्वतसुखं वाञ्छति तर्हि प्रकृते: प्रतिकूलं कदापि न आचरेत् I
3. विविधाः औषधयः सुप्रकृतिः सकलानि खनिजानि च प्रकृतेः एव शोभा I

III. यथानिर्देशम् उत्तरत-

1. (अ) नीरसम्, 2. (अ) प्राप्नुवन्ति 3. (ब) अधन्य:

IV. समुचितं शीर्षकं- प्रकृते: रक्षा / धर्मो रक्षति रक्षित: / प्रकृते: महिमा **I**

6. अपठितगद्यांश:-

I. एकपदेन उत्तरत- 1. प्रदूषणस्य, 2. विविधै: रोगै:, 3. प्रदूषणस्य

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. प्रदूषणस्य समस्याया: समाधानार्थं वृक्षा: रोपणीया: उद्योगानां विस्तार: च वैज्ञानिकरीत्या करणीय: I
2. यावत् जना: जागरूका: न भविष्यन्ति तावत् प्रदूषण-समस्याया: समाधानं न भविष्यति I
3. प्रदूषणस्य आधिक्येन जनाः निरन्तरं विविधैः रोगैः आक्रान्ताः भवन्तिI

III. यथानिर्देशम् उत्तरत-

1. (अ) जना:, 2. (स) निरन्तरम् 3. (ब) विविधै:

IV. समुचितं शीर्षकं- प्रदूषणस्य समस्या / वृक्षारोपणम् **I**

7. अपठितगद्यांश:-

I. एकपदेन उत्तरत- 1. जनवरीमासस्य षड्विंशतिः तिथौ , 2. श्रावणपूर्णिमायाम्, 3. संस्कृतभाषायां

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. संस्कृतम् अस्माकं देशस्य गौरवम् अस्ति I
2. अस्मिन् दिने विदुषां मेलनं, संस्कृतनाटकानां मञ्चनम्, परिचर्या, श्लोकोच्चारणम्, संवादा:, प्रदर्शनी, इत्यादय: कार्यक्रमा: आयोजयितुं शक्यन्ते I
3. अस्माकं देश: 1947 तमे वर्षे अगस्तमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के स्वतन्त्र: जात:।

III. यथानिर्देशम् उत्तरत-

1. (ब) समग्रे, 2. (अ) विदुषाम् 3. (द) भवति

IV. समुचितं शीर्षकं- भारतस्य उत्सवा: / राष्ट्रीय: उत्सवा: / संस्कृतदिवस: **I**

8. अपठितगद्यांश:-

I. एकपदेन उत्तरत- 1. शीतस्य, 2. चाणक्य:, 3. पदध्वनिं

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. चौरा: चाणक्यम् अपृच्छन्-"भवतां समीपे कम्बलानां राशि: अस्ति तथापि भवान् कम्बलं विना एव स्वपितिI"
2. चाणक्य: चौरान् अवदत्-"श्रृणुत ! प्रावारका: केवलं निर्धनेभ्य: वितरणार्थम् एव सन्तिI यदि अहम् एतेषु एकं स्वीकरोमि तर्हि अहम् अपि चौर: भविष्यामि I"
3. सम्राट् चन्द्रगुप्त: निश्चितवान् यत् निर्धनेभ्य: कम्बलानां वितरणं भवेत् ।

III. यथानिर्देशम् उत्तरत-

1. (स) अहम्, 2. (ब) भृत्या: 3. (स) चौराणाम्

IV. समुचितं शीर्षकं- चाणक्य: / चाणक्यस्य आत्मस्वाभिमानम् **I**

9. अपठितगद्यांश:-

I. एकपदेन उत्तरत- 1. परिश्रम:, 2. आलस्यम् 3. सर्वाणि कार्याणि

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. परिश्रम: एव सर्वातिशायी सकलकामना-सिद्धिप्रद: उपाय: वर्तते I
2. आलस्यकारणात् मनुष्य: न केवलं स्वकीयम् करोति अपितु सर्वेषाम् एव जनानां कृते कष्टकारक: भवति I
3. सर्वे जना: परस्परं स्नेहम् आदरम् च व्यवहरन्ति।

III. यथानिर्देशम् उत्तरत-

1. (ब) सर्वाणि, 2. (अ) आलस्यम् 3. (द) शत्रु:

IV. समुचितं शीर्षकं- परिश्रमस्य महत्त्वम् / सफलाताया: उपाय: परिश्रम: **I**

10. अपठितगद्यांश:-

I. एकपदेन उत्तरत- 1. भारतदेश:, 2. भारतस्य , 3. उत्तरस्यां

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

1. हिमालय: भारतं प्रहरी इव रक्षति I
2. सागरात् उत्थिता: मेघा: सम्पूर्णदेशे वर्षन्ति I
3. हिमालयस्य शाखा: प्रशाखा: पूर्व-पश्चिम-दिशयो: प्रसृता: सन्ति |

III. यथानिर्देशम् उत्तरत-

1. (अ) मेघा:, 2. (अ) अस्ति 3. (द) महद्

IV. समुचितं शीर्षकं- परिश्रमस्य महत्त्वम् / सफलाताया: उपाय: परिश्रम: **I**

रचनात्मकलेखनम् (15)

पत्र -लेखनम् (5)

1. दिनत्रयस्य अवकाशप्राप्त्यर्थं प्रधानाचार्यं प्रति प्रार्थनापत्रम्-

श्रीमन्त: (i).................... महोदय:

उच्च: माध्यमिक: (ii).............................|

विषय: अवकाश-प्राप्त्यर्थं (iii).......................|

महोदय:,

(iv)..........निवेदनम् अस्ति यत् अहम् (v)..........सम्मानिते विद्यालये नवमीकक्षाया: (vi)............ अस्मि| अहं ज्वरेण (vii) ....अस्मि| कृपया सितम्बरमासस्य प्रथम(viii) .... आरभ्य तृतीय-दिवसपर्यन्तं दिनत्रयस्य (ix) ....प्रदाय अनुगृह्णातु माम्|

(x)..............

भवदीय:

आज्ञाकारी शिष्य:

मञ्जूषा-

सविनयं, पीडित:, विद्यालय:, छात्र:, दिवसात्, निवेदनम्, सधन्यवादम् अवकाशं, भवत्या:, प्रधानाचार्य:

2. शुल्कमुक्त्यर्थं स्वप्रधानाध्यापकाय लिखितं इदं प्रार्थनापत्रम् मञ्जूषायां प्रदत्तपदै: पूरयित्वा लिखत-

श्रीमन्त: (i)__________ महोदय:

उच्च: माध्यमिक: (ii)________|

विषय: शुल्कमुक्त्यर्थं प्रार्थनापत्रम्|

महोदय:,

(iii)________________निवेदनमस्ति यदहं (iv)__________ विद्यालये दशम्यां कक्षायां (v)__ _________ | मम(vi) ________आर्थिक दशा समीचीना न अस्ति| निर्धनतायाः कारणात् मम पिता विद्यालयशुल्कप्रदानार्थं सक्षमो नास्ति, किन्तु मम अध्ययनस्य (vii)_ ________वर्तते| गतवर्षे अपि छात्रकल्याणकोषत: सहायतां प्राप्य मया अध्ययनं विहितम् | अत एव (viii)_______ वर्तते| यत् मम निर्धनतां स्व-अध्ययने च रुचिं (ix)_________शिक्षणशुल्कात् सर्वथा मुक्तिं प्रदास्यान्ति |

धन्यवादा:

भवदीय:

(x).......... शिष्य:

मञ्जूषा-

विलोक्य, भवतां, प्रार्थना, आज्ञाकारी, रुचि:, परिवारस्य, रमण: , प्रधानाचार्य:, सविनयं, पठामि, विद्यालय:

3. **जितेन्द्रस्य अनुजः भूपेन्द्रः छात्रावासे निवसति। जितेन्द्रेण समयस्य सदुपयोगाय भूपेन्द्राय लिखिते पत्रे मञ्जूषायां प्रदत्तैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा लिखत।** **½×10=5**

विजयपुरतः

दिनाङ्कः 2023

प्रियः भूपेन्द्र !

(i) ....

अत्र कुशलं तत्र (ii) ....। मानवजीवनाय प्रतिपलं (iii).............. अस्ति । विश्वे प्रकृतेः (iv).............कार्याणि नियमितसमये भवन्ति । उचितसमये यदि वृष्टिः न भवेत् तदा सर्वं क्षेत्रं (v)............। तथैव (vi) ....यदि छात्रः न पठति तदा असौ समस्तजीवने पश्चात्तापं करोति। समयः तस्य एव जनस्य कार्येषु (vii)............ करोति यः समयस्य सदुपयोगं करोति। गते काले (viii)............ निरर्थकः। समयः कदापि कस्यचिदपि प्रतीक्षां न करोति। अतः सदा समयस्य (ix).............. करणीयः।

भवतः अग्रजः

(x)................

मञ्जूषा

सहभागितां, बाल्यकाले, जितेन्द्रः, अस्तु, शुभाशीषः, शोकः, शुष्येत् , सम्पूर्णानि, महत्त्वपूर्णम्, सदुपयोगः

4. **भवान् कुलदीपकः अस्ति । 'पाञ्चजन्य' साप्ताहिके पत्रे भवान् पत्रकारः एवं समाचारं प्रकाशयितुम् इच्छति। अतः तस्य प्रकाशनार्थं पत्रस्य सम्पादकं प्रति मञ्जूषायाः सहायतया भवान् तत्पत्रं सम्पूर्य लिखतु -** ½ ×10=5

(**i**) ....

तिथिः :- ----------

(**ii**) .... महोदय !

'पाञ्चजन्यः' समाचारपत्रम् ,

मुम्बईनगरम्

सादरं प्रणामम् ।

विषयः- ' पाञ्चजन्य ' साप्ताहिकपत्रे स्वमौलिकसमाचारं प्रकाशनार्थम् पत्रम् ।

महोदयः,

निवेदनम् अस्ति यत् अहं जनकपुरी क्षेत्रस्य निवासी एकः (**iii**) .... अस्मि। मम पत्रकारिता, विवरणं समाचारं वा समये-समये देशस्य अनेकेषु (**iv**) .... प्रकाश्यन्ते। सम्प्रति अहं केनचिन्माध्यमेन भवतां प्रतिष्ठितस्य साप्ताहिकपत्रस्य (**v**)................ श्रुतवान्। अतः स्वक्षेत्रस्य एकं अतीव- (**vi**)...........समाचारं तस्मिन् पत्रे (**vii**)............प्रेषयामि। कृपया इमं (**viii**) .... स्वप्रतिष्ठिते पत्रे प्रकाशयतु भवान्। भवताम् कृते अतीव (**ix**) .... भविष्यति ।

भवतां विश्वासुः

(**x**) ....

मञ्जूषा

लाभप्रदः, महत्त्वपूर्णम्, मुम्बईतः, पत्रकारः, कुलदीपकः, विषये, समाचारम्, प्रकाशनार्थम्, सम्पादक!, पत्रेषु

चित्र-वर्णनम् (5)

1. मञ्जूषाया: शब्दान् नीत्वाचित्रस्य वर्णनम् पञ्चवाक्येषु लिखत-

उपवनस्य, उपविशन्ति, भ्रमन्ति, सर्वत्र, वृक्षाः, पादपा: च, वाहनानि, जना:, सर्वे, स्वास्थ्यलाभम्, प्राप्नुवन्ति

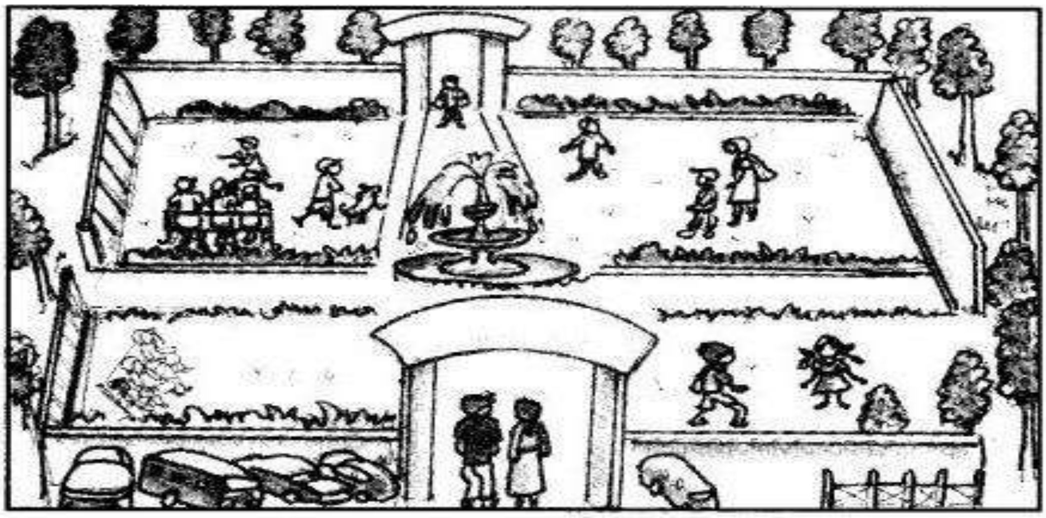

2. मञ्जूषाया: शब्दान् नीत्वाचित्रस्य वर्णनम् पञ्चवाक्येषु लिखत-

वृक्षाः, वदति , श्रृणोति , अधः , हस्ते ,वानरः , शाखायाम् , हस्तौ , खादति , उपतिष्ठति

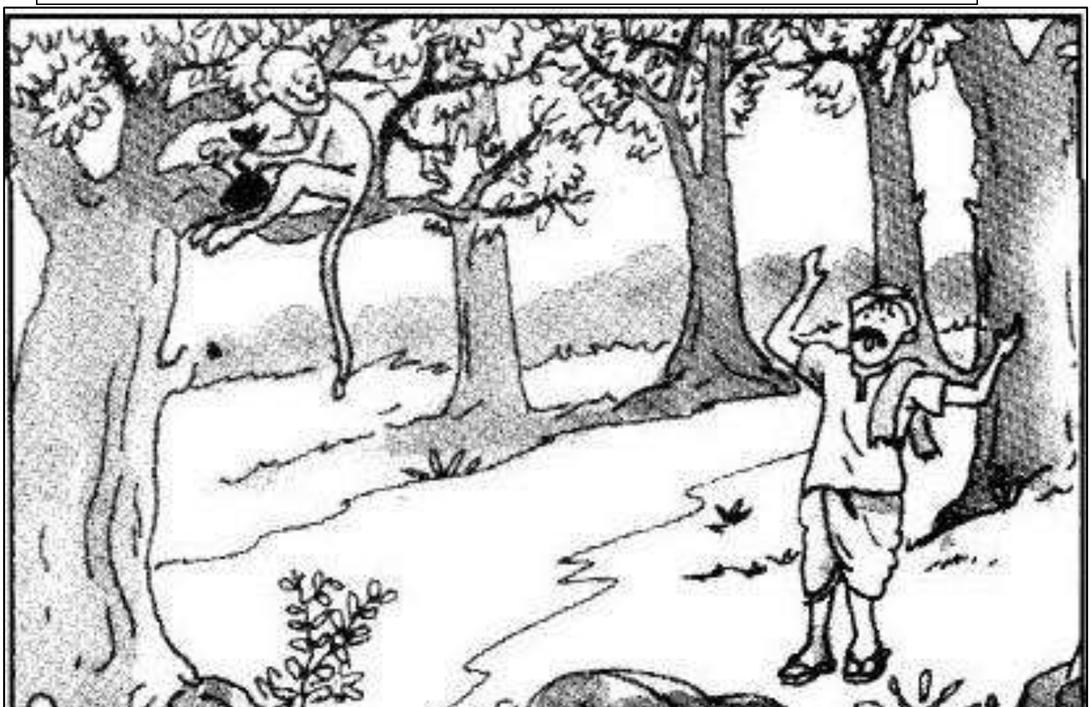

3. अधः प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्चवाक्यानि लिखत-

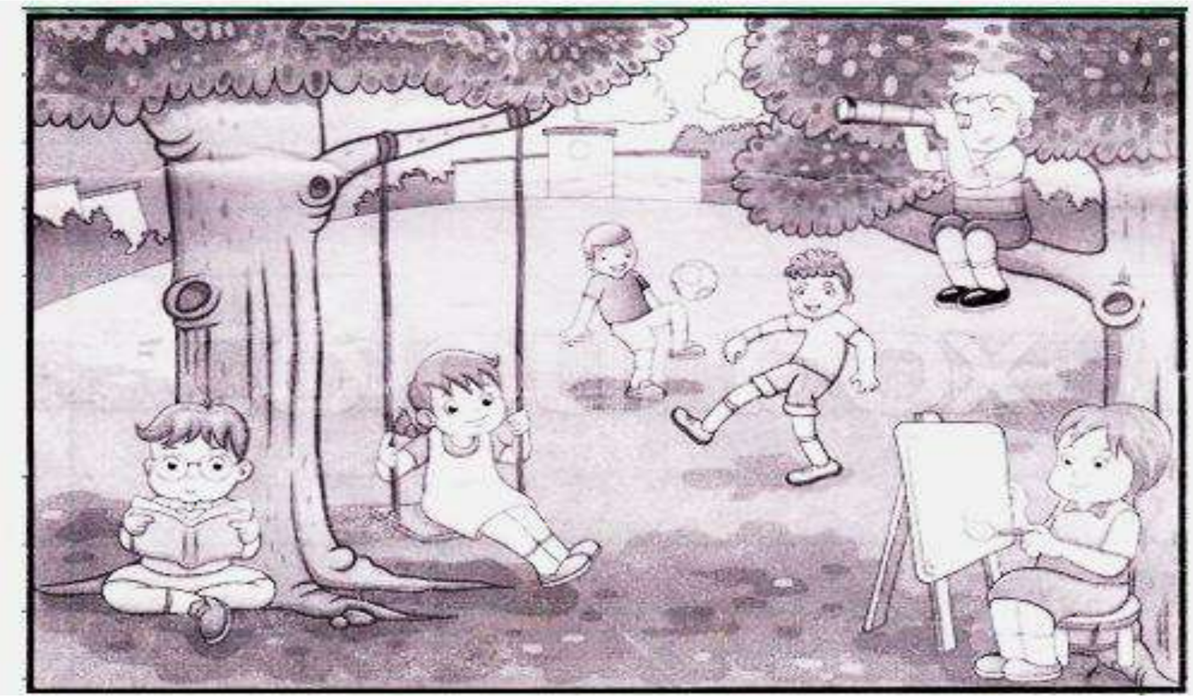

मञ्जूषा

बालकः, पादकन्दुकेन, पुस्तकम्, पठति, द्वौ बालकौ, चित्रफलके, क्रीडतः, बालिका, निर्माणं, चित्रम्, यन्त्रेण, पश्यति।

4. अधः प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्चवाक्यानि लिखत-

मञ्जूषा

शाकविक्रेता, कोलाहलः, समूहः, आकारयन्ति, कदली, आलुकम्, पलाण्डु, गृञ्जनम्, प्रयच्छन्ति, विक्रीणन्ति

अनुच्छेदलेखनम् (5)

1. मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया 'वृक्षाणाम् महत्त्वम्' इति विषये अनुच्छेदं लिखत-

वृक्षाः, आधारं, फलानि, वायुः, पृथिवीं, प्रकृतेः, वृष्टिः, भविष्यन्ति, वृक्षारोपणं, रक्षामः

2. . मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया 'विद्यायाः महत्त्वम्' इति विषये अनुच्छेदं लिखत-

विद्या, जीवनस्य, अन्धकारे, ददाति, सज्जनः, भवति, मोक्षदायिनी, यच्छति, कीर्तिं, धनं

3. मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया 'सत्सङ्गतिः' इति विषये अनुच्छेदं लिखत-

सतां, सज्जनानां, पवित्रं, भवति, दुर्जनानां, गच्छति, लोककल्याणस्य, सत्संगतिः, सङ्गतिः, ऋषीणां

उत्तरसंकेतः

पत्र -लेखनम्

1. उत्तराणि-

(i) प्रधानाचार्यः (ii) विद्यालयः, (iii) निवेदनम् (iv) सविनयं, (v) भवत्याः
(vi) छात्रः (vii) पीडितः (viii) दिवसात्, (ix) अवकाशं (x) सधन्यवादम्

2. उत्तराणि-

i) प्रधानाचार्यः ii) विद्यालयः iii) सविनयं (iv) भवतां (v) पठामि,
(vi) परिवारस्य (vii) रुचिः (viii) प्रार्थना (ix) विलोक्य (x) आज्ञाकारी

3. उत्तराणि-

(i) शुभाशीषः, (ii) अस्तु, (iii) महत्त्वपूर्णम्, (iv) सम्पूर्णानि, (v) शुष्येत्
(vi) बाल्यकाले, (vii) सहभागितां, (viii) शोकः, (ix) सदुपयोगः (x) जितेन्द्रः

4. उत्तराणि-

(i) मुम्बईतः **(ii)** सम्पादक! **(iii)** पत्रकारः **(iv)** पत्रेषु **(v)** विषये
(vi) महत्त्वपूर्णम् **(vii)** प्रकाशनार्थम् **(viii)** समाचारम् **(ix)** लाभप्रदः **(x)** कुलदीपकः

चित्र-वर्णनम्

1. उत्तराणि-

1. एतत् उपवनस्य चित्रम् अस्ति|
2. उपवनस्य द्वारे अनेकानि वाहनानि तिष्ठन्ति|
3. उपवने अनेके जना: भ्रमन्ति|
4. भ्रमणेन स्वास्थ्यलाभं प्राप्नुवन्ति|
5. तत्र अनेके वृक्षाःसन्ति|

2. उत्तराणि-

1. इदं वनस्य चित्रम् अस्ति |
2. वृक्षस्य अध: एक: जन: तिष्ठति|
3. एक: वानर: वृक्षम् उपतिष्ठति|
4. वानरस्य हस्ते पोटलिका वर्तते|
5. जन: हस्तौ उत्थाय वानरं किञ्चित् कथयति |

3. उत्तराणि-

1. अस्मिन् चित्रे एकम् उद्यानम् अस्ति ।
2. अत्र एका बालिका दोलोपरि अस्ति ।
3. चित्रे एका बालिका झूलने डुलति ।
4. द्वौ बालकौ क्रीडतः।
5. एका बालिका चित्रफलके चित्रनिर्माणं करोति

4. उत्तराणि-

1. इदम् आपणस्य चित्रं वर्तते ।
2. आपणे कोलाहलं भवति।
3. कदलीफलविक्रेतारः अपि सन्ति ।
4. जनाः शाकानि विक्रीणन्ति।
5. विपण्यां आलूकानि अपि विक्रीयन्ते

अनुच्छेदम्

(1) वृक्षाणाम् महत्त्वम्

वृक्षाः जीवनस्य आधारम् सन्ति। ते अस्मभ्यं छायां फलानि च ददति । वृक्षैः वायुः शुद्धः भवति। ते वर्षां कुर्वन्ति, पृथिवीं सुशीतलां कुर्वन्ति च। वृक्षाः प्रकृतेः भूषणम् सन्ति। ते अस्मभ्यं प्राणवायुः, फलानि, छायां, काष्ठं च ददति। वृक्षैः एव वृष्टिः भवति, भूमेः स्थैर्यं च रक्ष्यते। मानवाः वृक्षान् छिन्दन्ति, किन्तु न रोपयन्ति। एतत् दुःखजनकं कार्यम् अस्ति। यदि वृक्षाः न भविष्यन्ति, तर्हि जीवनं संकटे भविष्यति। अतः वयं वृक्षान् रोपयेम्, रक्षामः च। वृक्षारोपणं राष्ट्रसेवा अपि अस्ति।

"एकः वृक्षः शतं जीवनानि दत्ते" इति वाक्यं सत्यमेव।

(2) विद्यायाः महत्त्वम्

विद्या मनुष्यस्य जीवनस्य दीपः अस्ति। सा अन्धकारे प्रकाशं ददाति। विद्यया एव मनुष्यः सज्जनः, विद्वान् च भवति। या विद्या धर्मेण सह भवति, सा मोक्षदायिनी अपि अस्ति। विद्या धनं यच्छति, कीर्तिं ददाति, विद्याम् अङ्गीकरोतु च।

(3) सत्सङ्गतिः

सतां सज्जनानां सङ्गतिः | सज्जनानां सङ्गत्या हृदयं विचारं च पवित्रम् भवति| अनया: जना: स्वार्थभावं परित्ज्य लोककल्याणस्य काम: कुर्वन्ति | दुर्जनानां सङ्गत्या दुर्बुद्धिः आगच्छति| दुर्बुद्धिः दु:खस्य जननी अस्ति | सज्जनानां सङ्गत्या दुर्जनःअपि सज्जन: भवति|

ऋषीणां सङ्गत्या व्याधः वाल्मीकि: अपि कविवरः वाल्मीकि: अभवत्| रावणस्य सङ्गत्या समुद्र: अपि क्षुद्र: नदीव बन्धनं प्राप्त: | अत: उच्यते- सत्सङ्गति: कथय किं न करोति पुंसाम्|

संवाद-लेखनम् (5)

अधोलिखितं संवादं मञ्जूषायां प्रदत्तपदसहायतया पूरयित्वा पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

अभ्यास-1

मोहनः - नमोनमः!(i) .... कथमस्ति भवान् ?

पितृव्यः - अहम् सम्यक् अस्मि। अपि त्वं स्वस्थ:?

मोहनः - आम्, पितृव्य:|

पितृव्यः - देहल्यां पर्यावरणप्रदूषणेन स्थितिः (ii)........... अस्ति इति श्रुतं मया।

मोहनः - आम्, पितृव्य:!(iii)..... ....स्थितिः तु गंभीरा सञ्जाता। अतएव (iv).......... अपि त्रिदिवसीयः अवकाशः घोषितः|

पितृव्यः- अवकाशः परमनेन किं भविष्यति ?

मोहनः - इदं तु सत्यम्।

पितृव्यः - प्रदूषणस्य (v) ....तु बालैः सह वयस्कानामपि स्वास्थ्ये भवति।

मोहनः - आम्, पितृव्यः! (vi) .... तु अनेके उपायाः कृताः। वाहनयातायातं (vii).....................इति निर्देशितम्।

पितृव्यः - सर्वकारेण सह (viii) ....अपि प्रदूषणवारणस्य प्रयत्न: करणीयः।

मोहनः - सर्वकारः .(ix)..............अन्यान्नपि उपायान् करोति।

पितृव्यः - वत्स! त्वमपि(x)................... तत्परो भव।

मञ्जूषा

पितृव्यः, न्यूनीकरणीयम्, भयङ्करी, प्रदूषणनिवारणाय, सर्वकारेण, विद्यालयेषु, सामान्यजनान्, प्रदूषणस्य, दुष्प्रभावः, स्वास्थ्यरक्षणाय

अभ्यास-2

कार्तिक: - मातः! गृहात् बहिः(i) **..........** प्रक्षिप्तः अस्ति। कः प्रक्षिप्तवान् अवकरम्?

माता - अहमेव गृहस्य (ii)**...............**कृत्वा अवकरं बहिः प्रक्षिप्तवती । किमभवत्? त्वं किमर्थं पृच्छसि ?

कार्तिक: मातः! किं (iii)**.................** मार्जनेन एव स्वच्छताकार्यं समाप्यते खलु?

माताः - सर्वे स्वगृहमेव परिष्कुर्वन्ति ।

कार्तिक:- मातः! मार्गमुभयतः अवकराणां पर्वतेव दृश्यते, तस्य (iv)................. अस्माकं श्वासे अवरोधं जनयति। एते अवकराः अनेकान् रोगान् अपि जनयन्ति । अत एव अस्माभिः अस्माकं (v)**...............**स्वच्छं करणीयम्।

माता - त्वं सुष्ठु: भणसि। परं किमहमेकाकिनी एव (vi)**...............**परिष्करणं करवाणि?

कार्तिक:- वयम् आरम्भं कुर्मः। शनैःशनैः अन्येऽपि अस्मिन् (vii)**................**सहयोगिनः भविष्यन्ति।

माता - शोभनं वत्सः, परं सद्यः एव तव मनसि स्वच्छतायाः(viii)**...............** कथम् उद्भूत:?

कार्तिक:- अद्य (ix) **..............** स्वच्छताया: महत्त्वविषये (x) **............** पाठितवती|

माता- बहुशोभनम्!

मञ्जूषा

परिवेशं, पुनीतकर्मणि, विद्यालये, अवकरः, मालिन्यं, संकल्पः, मार्गन्य: मार्जनं, गृहाभ्यन्तरं, आचार्या

अभ्यास-3

मधुकरः– माधवि! त्वम् (i)..................किम् आनीतवती असि?

शानवी– मम अल्पाहारपात्रे (ii)................ , पनसशाकं चास्ति।

अद्विक:– मम अल्पाहारे ओदनं(iii) **.................**चास्ति।

मधुकरः– मम माता मह्यं रोटिकां (iv)**.......................**च दत्तवती, परम् मह्यं न रोचते रोटिका, शाकं च।

सरिता– मम पार्श्वे आलुकस्य चिप्सं (v) **..................**चास्ति। किं तुभ्यं रोचते?

मधुकरः– आम्, मह्यं शीतलपेयं रोचते।

आशीषः– अद्यैव शिक्षिका(vi) **.........................** पाठितवती। किं विस्मृतं त्वया यत् चिप्सादिकं स्वास्थ्याय (vii).................... न भवन्ति।

मधुकरः– यद्वस्तु(viii) **..................**न रोचते, तत् वयं कथं खादेम?

आशीषः– सर्वदा (ix)**................** स्मरणीयं यत् रुचिकरं भोजनं सर्वदा (x)**.................**न भवति।

मञ्जूषा

स्वास्थ्यप्रदं, हितकराणि, तुम्बीफलशाकं, अल्पाहारार्थं, संतुलिताहारविषये, द्विदलं, अस्मभ्यं, रोटिका, तथ्यमिदं, शीतलपेयं

अभ्यास-4

आचार्यः– नीरज! किं त्वं स्वजीवनलक्ष्यं (i)**......................?**

नीरजः– आम् गुरवः। अहं (ii)**................**पठिष्यामि।

आचार्यः – शोभनम्, तर्हि चिकित्सको भूत्वा जनसेवां करिष्यसि। उत्तमं (iii) **...........|**

नीरजः – महोदय! चिकित्साक्षेत्रे (iv)**................**अवसरः प्राप्यते। अहं तु चिकित्सको भूत्वा विदेशे जीवनं यापयिष्यामि, इति मम (v)**...........** बलवती इच्छा अस्ति।

आचार्यः – किम् (vi) **.............**विदेशगमनमेव तव जीवनोद्देश्यम्? भारते(vii)**................** कृत्वा विदेशं पलायिष्यसे? किमिदम् उचितम्?

नीरजः – आचार्य! किं (viii) **................**उपयोगं कृत्वा सुविधाकांक्षा नोचिता?

आचार्यः – (ix)............... नास्ति सुविधानां इच्छा, परं स्वदेशं प्रति (x)................. उपेक्षा न करणीयः।

मञ्जूषा

मनसि, निर्धारितवान्, स्वप्रतिभायाः, जीवनलक्ष्यम्, अध्ययनं, चिकित्साविज्ञानं, धनार्जनाय, बहुधनार्जनस्यापि, अनुचिता, स्वकर्तव्यस्य

अभ्यास-5

राजीवः- सोम। पश्य एतत् (i) **..................।**

शोभा:- 'अतीव सुन्दरम्' इति। एतत् तु (ii) **....................** चित्रं प्रतीयते।

राजीवः- आम्, (iii)**............................** स्थिताः एताः अजन्तागुहाः एव।

सौरभः- अहो! दृष्टम्। अत्र तु अनेकानि जातकचित्राणि (iv)**..................**सन्ति।

देविकाः- जातकं किं भवति ?

राजीवः- अहं न जानामि, आचार्यं (v) **................**|

(तत्र गत्वा)

छात्राः- गुरुवर! (vi) **................** किं भवति।

आचार्यः- जातकम् अर्थात् जन्म। (vii)................. इति ग्रन्थे भगवतः बुद्धस्य पूर्वजन्मनः विविधाः कथाः सन्ति। एतासु (viii)**...........** सर्वस्वं त्यक्तव्यम् इत्येव शिक्षितम्। एतादृशीं कथामेकां कथयामि।

छात्राः- एवम्। वयम् एतादृशीं कथां श्रोतुम् उत्सुकाः।

आचार्यः- श्रूयताम् तावत्। अहं त्वाम् बौद्धचार्यस्य (ix)**.............** जातकमालायाः (x) **......................** एकां कथां श्रावयामि।

मञ्जूषा

चित्रम्,	जातकमाला,	अजन्ता-गुहानां,	जातकं,	शिविजातकाधारिता,	महाराष्ट्रप्रदेशे,
परहिताय,	पृच्छामः,	आर्यशूरस्य,	अङ्कितानि		

अभ्यास-6

सुधीरः – श्वः अस्माकं (i)......................अस्ति। न जाने कथं (ii)**................** वर्षाणि व्यतीतानि।

विशालः – (iii)**............................**त्वं कस्मिन् क्षेत्रे भविष्यनिर्माणं करिष्यसि?

सुधीरः – अहं तु अभियन्त्रविज्ञानं (iv)**................।**

रजनीशः – मया तु चिकित्साविज्ञानं पठिष्यते।

माला – अहं (v)**...........................**पठिष्यामि।

ईशा – अहं "मधुबनीचित्रकला" इत्यस्य प्रशिक्षणं प्राप्य (vi)**...........**चालयिष्यामि। मह्यं चित्राङ्कनम् अतीव रोचते।

विमलः अहमपि कृषिविज्ञानं (vii)**.....................** कृषिकार्यं करिष्यामि।

चन्दनः – अस्मिन् कीदृशम् आश्चर्यम्?

शिवांशः – त्वमपि चन्दन! तव गणितक्षेत्रे दक्षतां दृष्ट्वा त्वयि भविष्यस्य (viii)............ पश्यामि अहम्। त्वं कृषिकार्यं करिष्यसि?

चन्दनः – अथ किम्? (ix) **....................**कृषिकार्यं कृत्वा अहं देशस्य कृषिसम्पदः विकासे योगदानं करिष्यामि|

रजनीशः – सम्यक् कथितम्। अधुना तु (x)**..............** भूमिस्वास्थ्यपत्रम् अपि प्रदीयते, येन भूमि-स्वास्थ्यपरीक्षणं भवति।

मञ्जूषा

वैज्ञानिकरीत्या, समावर्तनसंस्कारः, द्रुतगत्या, कुटीरोद्योगं, गणितज्ञं, पठिष्यामि, सर्वकारेण, वस्त्रालङ्करणविज्ञानं, पठित्वा, द्वादशकक्षानन्तरं

अभ्यास-7

अध्यापकः– प्रवीण! त्वम् अत्र किं (i) ………….. ?

प्रवीणः– हे गुरो! अहम् (ii)………….. किमपि न करोमि।

अध्यापकः– तर्हि गच्छ। तव मित्राणि तत्र (iii)………….. क्रीडन्ति, तैः सह क्रीड।

प्रवीणः– मम(iv)………….. रुचिः नास्ति। अतः अहं न क्रीडामि।

अध्यापकः– स्वस्थशरीरस्य (v)............ च कृते क्रीडायाः अस्माकं जीवने महती (vi)………….. भवति।

प्रवीणः– यदि अहं क्रीडायां ध्यानं दास्यामि तर्हि मम (vii)…………. बाधितं भविष्यति।

अध्यापकः– एतद् समीचीनं नास्ति। क्रीडायै (viii)................एव प्रयच्छ। अल्पसमयः अपि शरीराय (ix) ………….. प्रदास्यति।

प्रवीणः– बाढ़म्, श्रीमन्! इतः आरभ्य अहं किञ्चित् समयं (x)…………. अपि दास्यामि।

मञ्जूषा

स्वल्पसमयम्. अध्ययनम्, क्रीडने, बहुलाभम्, अधुना, करोषि, क्रीडाङ्गणे, क्रीडायै, स्वस्थमनसः, आवश्यकता

अभ्यास-8

पुत्रः- अम्ब! वयं विभिन्नेषु (i) **.............**आकाशवाण्यां, शालायां च 'वन्दे मातरम्' इति गीतं बहुत्र (ii) **..........**। किन्तु अस्य अर्थं न जानीमः। मातः! अस्य कः अर्थः ?

पुत्री- 'इदं गीतं कः (iii)**..............'** इत्यपि मम जिज्ञासा अस्ति।

माता- वत्सौ! महान् (iv)**..........**बङ्किमचन्द्रः चट्टोपाध्यायः १८८२ तमे वर्षे (v)**.............**इति नामकम् उपन्यासं लिखितवान्।

उभौ- वन्दे मातरम्' इत्यस्य कःअर्थः?

माता- 'वन्दे मातरम्' इत्यस्य अर्थः अस्ति यत् 'अहं मातुः (vi)............ करोमि' इति।

पुत्री- मातः! इदं गीतं कस्यां (vii)**..............**अस्ति?,

माता- पुत्रि! एतत् गीतं संस्कृतं(viii) **.............**च इति भाषाद्वये वर्तते।

पुत्रः- मातः! अस्मिन् गीते (ix)**...........**विषयः कः अस्ति?

माता- पुत्र! अस्मिन् गीते (x)**............** स्वरूपस्य रम्यं वर्णनम् अस्ति।

मञ्जूषा

वन्दनं , भारतमातुः, लिखितवान्', भाषायाम्, श्रृणुमः, 'आनन्दमठः' , देशभक्तः, कार्यक्रमेषु, बाङ्ग्ला, वर्ण्यः

अभ्यास-9

कविषा-	अहो! योगिते त्वं प्रातः किं करोषि ?
योगिता-	अहं प्रतिदिनं प्रातः पित्रा सह (i)**............**गच्छामि।
कविषा-	उद्याने किं करोषि भोः ?
योगिता-	अहं तु भ्रमणं करोमि । किन्तु बहवः जनाः तत्र व्यायामं (ii)............ च कुर्वन्ति।
छात्राः-	अहो! योगासनानि । वयम् अपि (iii) **...........** इच्छामः । तर्हि वयं सर्वे (iv)**................** समीपं गच्छामः । (सर्वे उत्साहेन योगशिक्षिकायाः समीपं गच्छन्ति)
छात्राः-	नमो नमः आचार्ये!
आचार्या -	शुभं भवतु। (v)**.................** सर्वे।
छात्राः-	आचार्ये! किम् अद्य भवती अस्मान् योगासनं (vi)**................** ?
आचार्या-	निश्चयेन, (vii)**............**। किम् आसनं शिक्षितुम् इच्छन्ति?
योगिता-	आचार्ये! अद्य (viii)**.................** शिक्षयतु।
आचार्या -	समीचीनम्। सूर्यनमस्कारः (ix)**...........**आसनानां समाहारः अस्ति। प्रत्येकस्मात् (x) **.............** पूर्वम् एकः मन्त्रः भवति। तेषु प्रथमः मन्त्रः अस्ति 'ॐ मित्राय नमः' इति।
छात्राः-	आम्, महोदये! वयं स्मरामः |

मञ्जूषा

सूर्यनमस्कारं, योगशिक्षिकायाः, उद्यानं, शिक्षयति, योगासनानि, सूर्यनमस्कारात्, ज्ञातुम्, उपविशन्तु, द्वादशानाम्, वदन्तु

अभ्यास-10

अध्यापिका-	(भारतस्य मानचित्रे अण्डमान(i) **..........**दर्शयन्ती) एषः भारतस्य (ii)**..........** केन्द्रशासितप्रदेशेषु अन्यतमः अण्डमान-द्वीपसमूहः अस्ति।
सर्वे: बालाः -	महोदये! वयम् (iii)**.........**विषये किञ्चित् अधिकं ज्ञातुम् इच्छामः ।
अध्यापिका:-	अस्तु। भोः सूर्यांश! भवान् किमपि (iv)**..........**इच्छति ? इति प्रतिभाति।
सूर्यांशः-	सत्यं महोदये! ह्यः भवती एतस्य पाठस्य विषये (v)**.........**दत्तवती। तदा अहं गृहं गत्वा (vi) **.............**एतस्य अन्वेषणम् अकरवम्।
अध्यापिका:-	समीचीनं सूर्यांश! त्वम् किम् अन्विष्टवान् तत्र ?
सूर्यांशः-	महोदये! (vii)**..............**अस्य द्वीपस्य नाम 'हण्डुकमान्' आसीत्। एषः शब्दः प्रायः 'हनूमान्' इति शब्दस्य परिवर्तितं रूपम्।
दीपेशः-	अहो! अस्य नाम्नः इतिहासः (viii)**........** अस्ति। किन्नु खलु भारतस्य (ix)**.............** अस्य द्वीपस्य काचित् विशिष्टा भूमिका अस्ति?
अध्यापिका:-	आम्, महती (x)**..........**अस्ति अस्य द्वीपस्य ।

मञ्जूषा

वक्तुम्, रामायणकाले, द्वीपसमूहं, इतिहासे, जालपुटे, अष्टसु, भूमिका, सङ्केतं, एतस्य, अद्भुतः

उत्तरसंकेतः

संवाद-लेखनम्

अधोलिखितं संवादं मञ्जूषायां प्रदत्तपदसहायतया पूरयित्वा पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

अभ्यास-1

मोहनः - नमोनमः!(i) **पितृव्यः** कथमस्ति भवान् ?

पितृव्यः - अहम् सम्यक् अस्मि। अपि त्वं स्वस्थ:?

मोहनः - आम्, पितृव्य:|

पितृव्यः - देहल्यां पर्यावरणप्रदूषणेन स्थितिः (ii) **भयङ्करी** अस्ति इति श्रुतं मया।

मोहनः - आम्, पितृव्य:! **(iii) प्रदूषणस्य** स्थितिः तु गंभीरा सञ्जाता। अतएव (iv) **विद्यालयेषु** अपि त्रिदिवसीयः अवकाशः घोषितः|

पितृव्यः- अवकाशः परमनेन किं भविष्यति ?

मोहनः - इदं तु सत्यम्।

पितृव्यः - प्रदूषणस्य (v) **दुष्प्रभावः** तु बालैः सह वयस्कानामपि स्वास्थ्ये भवति।

मोहनः - आम्, पितृव्यः! **(vi) सर्वकारेण** तु अनेके उपायाः कृताः। वाहनयातायातं (vii) **न्यूनीकरणीयम्** इति निर्देशितम्।

पितृव्यः - सर्वकारेण सह (viii)**सामान्यजनान्** अपि प्रदूषणवारणस्य प्रयन्तः करणीयः।

मोहनः - सर्वकारः (ix) **प्रदूषणनिवारणाय,** अन्यान्नपि उपायान् करोति।

पितृव्यः - वत्स! त्वमपि (x) **स्वास्थ्यरक्षणाय** तत्परो भव।

अभ्यास-2

कार्तिक: - मातः! गृहात् बहिः (i) **अवकरः** प्रक्षिप्तः अस्ति। कः प्रक्षिप्तवान् अवकरम्?

माता - अहमेव गृहस्य (ii)**मार्जनं** कृत्वा अवकरं बहिः प्रक्षिप्तवती । किमभवत्?
त्वं किमर्थं पृच्छसि ?

कार्तिक: मातः! किं (iii) **गृहाभ्यन्तरं** मार्जनेन एव स्वच्छताकार्यं समाप्यते खलु?

माता - सर्वे स्वगृहमेव परिष्कुर्वन्ति ।

कार्तिक:- मातः! मार्गमुभयतः अवकराणां पर्वत इव दृश्यते, तस्य (iv) **मालिन्यं** अस्माकं श्वासे अवरोधं जनयति। एते अवकराः अनेकान् रोगान् अपि जनयन्ति अतएव अस्माभिः अस्माकं (v) **परिवेशं** स्वच्छं करणीयम्।

माता - त्वं सुष्ठु: भणसि। परं किमहमेकाकिनी एव (vi) **मार्गन्य:** परिष्करणं करवाणि?

कार्तिक:- वयम् आरम्भं कुर्मः। शनैःशनैः अन्ये अपि अस्मिन् **(vii) पुनीतकर्मणि** सहयोगिनः भविष्यन्ति।

माता - शोभनं वत्सः परं सद्यः एव तव मनसि स्वच्छतायाः (viii) **सङ्कल्पः** कथम् उद्भूत:?

कार्तिक:- अद्य (ix) **विद्यालये** स्वच्छताया: महत्त्वविषये (x) **आचार्या** पाठितवती|

माता- बहुशोभनम्!

अभ्यास-3

मधुकरः – माधवि! त्वम् (i) **अल्पाहारार्थं** किम् आनीतवती असि?

शानवी – मम अल्पाहारपात्रे (ii) **रोटिका,** पनसशाकं चास्ति।

अद्विक: – मम अल्पाहारे ओदनं (iii) **द्विदलं** चास्ति।

मधुकरः – मम माता मह्यं रोटिकां (iv) **तुम्बीफलशाकं** च दत्तवती, परम् मह्यं न रोचते रोटिका, शाकं च।

सरिता – मम पार्श्वे आलुकस्य चिप्सं (v) **शीतलपेयं** चास्ति। किं तुभ्यं रोचते?

मधुकरः – आम्, मह्यं शीतलपेयं रोचते।

आशीषः – अद्यैव शिक्षिका (vi) **संतुलिताहारविषये** पाठितवती। किं विस्मृतं त्वया यत् चिप्सादिकं स्वास्थ्याय (vii) **हितकराणि** न भवन्ति।

मधुकरः – यद्वस्तु (viii) **अस्मभ्यं** न रोचते, तत् वयं कथं खादेम?

आशीषः – सर्वदा(ix) **तथ्यमिदं** स्मरणीयं यत् रुचिकरं भोजनं सर्वदा (x) **स्वास्थ्यप्रदं** न भवति।

अभ्यास-4

आचार्यः– नीरज! किं त्वं स्वजीवनलक्ष्यं (i)**निर्धारितवान्?**

नीरजः– आम्, गुरवः। अहं (ii)**चिकित्साविज्ञानं** पठिष्यामि।

आचार्यः – शोभनम्, तर्हि चिकित्सको भूत्वा जनसेवां करिष्यसि। उत्तमं (iii)**जीवनलक्ष्यम्।**

नीरज: – महोदय! चिकित्साक्षेत्रे (iv) **बहुधनार्जनस्यापि** अवसरः प्राप्यते। अहं तु चिकित्सको भूत्वा विदेशे जीवनं यापयिष्यामि, इति मम (v)**मनसि** बलवती इच्छा अस्ति।

आचार्यः – किम् (vi) **धनार्जनाय** विदेशगमनमेव तव जीवनोद्देश्यम्? भारते (vii) **अध्ययनं** कृत्वा विदेशं पलायिष्यसे? किमिदम् उचितम्?

नीरज: – आचार्य! किं (viii) **स्वप्रतिभायाः** उपयोगं कृत्वा सुविधाकांक्षा नोचिता?

आचार्यः – (ix)**अनुचिता** नास्ति सुविधानां इच्छा, परं स्वदेशं प्रति (x)**स्वकर्त्तव्यस्य** उपेक्षा न करणीया।

अभ्यास-5

राजीव:- सोम! पश्य एतत्(i) **चित्रम्।**

शोभा- 'अतीव सुन्दरम्' इति। एतत् तु (ii)**अजन्ता-गुहानां** चित्रं प्रतीयते।

राजीवः- आम्, (iii)**महाराष्ट्रप्रदेशे** स्थिताः एताः अजन्तागुहाः एव।

सौरभः- अहो! दृष्टम्। अत्र तु अनेकानि जातकचित्राणि (iv)**अङ्कितानि** सन्ति।

देविका- जातकं किं भवति ?

राजीवः- अहं न जानामि, आचार्यं (v)**पृच्छामः**| (तत्र गत्वा)

छात्राः- गुरुवर! (vi)**जातकं** किं भवति?

आचार्यः- जातकम् अर्थात् जन्म।(vii) **'जातकमाला'** इति ग्रन्थे भगवतः बुद्धस्य पूर्वजन्मनः विविधाः कथाः सन्ति। एतासु (viii) **परहिताय** सर्वस्वं त्यक्तव्यम् इत्येव शिक्षितम्। एतादृशीं कथामेकां कथयामि।

छात्राः- एवम्। वयम् एतादृशीं कथां श्रोतुम् उत्सुकाः।

आचार्यः- श्रूयताम् तावत्। अहं त्वां बौद्धचार्यस्य(ix)**आर्यशूरस्य** जातकमालायाः(x) **शिविजातकाधारिता** एकां कथां श्रावयामि।

अभ्यास-6

सुधीरः – श्वः अस्माकं (i) **समावर्तनसंस्कारः** अस्ति। न जाने कथं (ii)**द्रुतगत्या** वर्षाणि व्यतीतानि।
विशालः – (iii) **द्वादशकक्षानन्तरं** त्वं कस्मिन् क्षेत्रे भविष्यनिर्माणं करिष्यसि?
सुधीरः – अहं तु अभियन्त्रविज्ञानं (iv) **पठिष्यामि।**
रजनीशः – मया तु चिकित्साविज्ञानं पठिष्यते।
माला – अहं (v)**वस्त्रालङ्करणविज्ञानं** पठिष्यामि।
ईशा – अहं "मधुबनीचित्रकला" इत्यस्य प्रशिक्षणं प्राप्य (vi) **कुटीरोद्योगं** चालयिष्यामि। मह्यं चित्राङ्कनम् अतीव: रोचते।
विमलः– अहमपि कृषिविज्ञानं (vii)**पठित्वा** कृषिकार्यं करिष्यामि।
चन्दनः – अस्मिन् कीदृशम् आश्चर्यम्?
शिवांशः – त्वमपि चन्दन! तव गणितक्षेत्रे दक्षतां दृष्ट्वा त्वयि भविष्यस्य (viii) **गणितज्ञं** पश्यामि अहम्। त्वं कृषिकार्यं करिष्यसि?
चन्दनः – अथ किम्? (ix) **वैज्ञानिकरीत्या** कृषिकार्यं कृत्वा अहं देशस्य कृषिसम्पदः विकासे योगदानं करिष्यामि|
रजनीशः – सम्यक् कथितम्। अधुना तु (x)**सर्वकारेण** भूमिस्वास्थ्यपत्रम् अपि प्रदीयते, येन भूमिस्वास्थ्य-परीक्षणं भवति।

अभ्यास-7

अध्यापकः– प्रवीण! त्वम् अत्र किं (i)**करोषि** ?
प्रवीणः – हे गुरो! अहम् (ii)**अधुना** किमपि न करोमि।
अध्यापकः – तर्हि गच्छ। तव मित्राणि तत्र (iii)**क्रीडाङ्गणे** क्रीडन्ति, तैः सह क्रीड।
प्रवीणः– मम **(iv) क्रीडने** रुचिः नास्ति । अतः अहं न क्रीडामि ।
अध्यापकः – स्वस्थशरीरस्य (v) **स्वस्थमनसः** च कृते क्रीडायाः अस्माकं जीवने महती (vi) **आवश्यकता** भवति ।
प्रवीणः – यदि अहं क्रीडायां ध्यानं दास्यामि तर्हि मम **(vii) अध्ययनं** बाधितं भविष्यति।
अध्यापकः– एतद् समीचीनं नास्ति। क्रीडायै (viii) **स्वल्पसमयम्** एव प्रयच्छ। अल्पसमयः अपि शरीराय **(ix) बहुलाभम्** प्रदास्यति ।
प्रवीणः– बाढ़म्, श्रीमन्! इतः आरभ्य अहं किञ्चित् समयं (x) **क्रीडायै,** अपि दास्यामि।

अभ्यास-8

पुत्र:- अम्ब! वयं विभिन्नेषु (i)**कार्यक्रमेषु,** आकाशवाण्यां, शालायां च 'वन्दे मातरम्' इति गीतं बहुत्र (ii) **श्रृणुमः**। किन्तु अस्य अर्थं न जानीमः। मातः! अस्य कः अर्थः ?
पुत्री- 'इदं गीतं कः (iii)**लिखितवान्'** इत्यपि मम जिज्ञासा अस्ति।
माता- वत्सौ! महान् (iv)**देशभक्तः** बङ्किमचन्द्रः चट्टोपाध्यायः 1982 तमे वर्षे (v) **'आनन्दमठः'** इति नामकम् उपन्यासं लिखितवान्।

उभौ- 'वन्दे मातरम्' इत्यस्य क:अर्थः?

माता- 'वन्दे मातरम्' इत्यस्य अर्थः अस्ति यत् 'अहं मातुः(vi) **वन्दनं** करोमि' इति।

पुत्री- मातः! इदं गीतं कस्यां (vii) **भाषायाम्** अस्ति?,

माता- पुत्रि! एतत् गीतं संस्कृतं (viii) **बाङ्ग्ला** च इति भाषाद्वये वर्तते।

पुत्रः- मातः! अस्मिन् गीते (ix) **वर्ण्यः** विषयः कः अस्ति?

माता- पुत्र! अस्मिन् गीते (x) **भारतमातुः** स्वरूपस्य रम्यं वर्णनम् अस्ति।

अभ्यास-9

कविषा- अहो! योगिते त्वं प्रातः किं करोषि ?

योगिता- अहं प्रतिदिनं प्रातः पित्रा सह (i)**उद्यानं** गच्छामि।

कविषा- उद्याने किं करोषि भोः ?

योगिता- अहं तु भ्रमणं करोमि । किन्तु बहवः जनाः तत्र व्यायामं (ii) **योगासनानि** च कुर्वन्ति।

छात्राः- अहो! योगासनानि । वयम् अपि (iii) **ज्ञातुम्** इच्छामः । तर्हि वयं सर्वे (iv) **योगशिक्षिकायाः** समीपं गच्छामः ।

(सर्वे उत्साहेन योगशिक्षिकायाः समीपं गच्छन्ति)

छात्राः- नमो नमः आचार्ये!

आचार्या - शुभं भवतु। (v)**उपविशन्तु** सर्वे।

छात्राः- आचार्ये! किम् अद्य भवती अस्मान् योगासनं (vi)**शिक्षयति** ?

आचार्या- निश्चयेन,(vii) **वदन्तु**। किम् आसनं शिक्षितुम् इच्छन्ति?

योगिता:- आचार्ये! अद्य (viii)**सूर्यनमस्कारं** शिक्षयतु।

आचार्या - समीचीनम् । सूर्यनमस्कारः (ix)**द्वादशानाम्** आसनानां समाहारः अस्ति। प्रत्येकस्मात् (x) **सूर्यनमस्कारात्** पूर्वम् एकः मन्त्रः भवति। तेषु प्रथमः मन्त्रः अस्ति 'ॐ मित्राय नमः' इति।

छात्राः- आम् महोदये ! वयं स्मरामः |

अभ्यास-10

अध्यापिका- (भारतस्य मानचित्रे अण्डमान(i) **द्वीपसमूहं** दर्शयन्ती) एषः भारतस्य (ii) **अष्टसु** केन्द्रशासितप्रदेशेषु अन्यतमः अण्डमान-द्वीपसमूहः अस्ति।

सर्वे बालाः- महोदये! वयम् (iii)**एतस्य** विषये किञ्चित् अधिकं ज्ञातुम् इच्छामः|

अध्यापिका- अस्तु। भोः सूर्यांश! भवान् किमपि(iv) **वक्तुम्** इच्छति ? इति प्रतिभाति।

सूर्यांशः- सत्यं, महोदये! ह्यः भवती एतस्य पाठस्य विषये (v) **सङ्केतं** दत्तवती। तदा अहं गृहं गत्वा (vi) **जालपुटे** एतस्य अन्वेषणम् अकरवम्।

अध्यापिका- समीचीनं सूर्यांश! त्वं किम् अन्विष्टवान् तत्र ?

सूर्यांशः- महोदये! (vii)**रामायणकाले** अस्य द्वीपस्य नाम 'हण्डुकमान्'आसीत्। एषः शब्दः प्रायः 'हनूमान्' इति शब्दस्य परिवर्तितं रूपम्।

दीपेशः- अहो! अस्य नाम्नः इतिहासः (viii)**अद्भुतः** अस्ति। किन्नु खलु भारतस्य (ix) **इतिहासे** अस्य द्वीपस्य काचित् विशिष्टा भूमिका अस्ति?

अध्यापिका- आम्, महती (x)**भूमिका** अस्ति अस्य द्वीपस्य ।

कथा-पूर्तिः

अधोलिखितां कथां मञ्जूषायाः सहायतया पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखत- (5)

अभ्यास-1

दयार्द्रमुनिना योगसिद्धिना प्रथमः मूषकः विडालः कृतः, तदा **(i)............** रक्षितुं विडालात् सः कुक्कुरः कृतः। कुक्करो भूत्वा इतस्ततः निर्भयं (ii)**..........** असौ सिंहेन दृष्टः। सिंहात् रक्षाम् इच्छन् कुक्करोऽयं मुनेः शरणं प्राप्तः। सिंहात् कुक्करस्य रक्षां कुर्वन् (iii)**...........** मुनिः कुक्कुरस्योपरि जलं (iv)**..............**अवदत्- 'सिंहो भव'। मुनौ एवम् वदत्येव कुक्कुरः सिंहोऽभवत्। 'आश्चर्यम् आश्चर्यम्' इति वदन्तः सर्वे मुनयः कथयन्ति स्म-'धन्यः एषः योगसिद्धिः,यस्य कृपया मूषकः सिंहोऽभवत्।' तत् श्रुत्वा कृतघ्नः (v)**...........**अचिन्तयत्-'यावद् अयं मुनिः(vi)**.............**तावद् मम स्वरूपस्य (vii)**...............**भविष्यति। अतोऽहं मुनिं (viii)**.................**कथं न निश्चिन्तो भवामि।' एतद् विचार्य(ix)**.....................**दृढः सः सिंहः मुनिं मारयितुम् आगतः। दयार्द्रमुनिः सिंहस्य दुर्भावं ज्ञात्वा अशपत्-'पुनर्मूषको भव'। मुनेर्वचनात् कृतघ्नः सिंहः पुनः मूषकोऽभवत्। विडालः मूषकं दृष्ट्वा तं (x)**..........**अकरोत्।

मञ्जूषा

अपकीर्तिः, परिभ्रमन्, निजाहारम्, कुक्कुरात्, परिसिञ्चन्, निजबलेन, जीवति, योगसिद्धः, मारयित्वा, सिंहः

अभ्यास-2

एकदा मथुरायां शिक्षाप्राप्ति(i)................स्वामिविरजानन्दं स्वामिदयानन्दोऽवदत्-गुरुवर! मम शिक्षाग्रहणे(ii) **..............**अतिप्रयत्नं कृतम्। एतदर्थम् अहम् भवताम् (iii)**..............**अस्मि। मम योग्यसेवां कथय। अहं किं(iv) **.............**भवत्सेवायां यच्छानि? दयानन्दस्य एतां वार्तां श्रुत्वा(v) **....................** गम्भीरः भूत्वाऽवदत्- पुत्र! किम् मया एतदर्थमेव (vi) **.............**पाठितः आसीः? मां कस्यचिदपि वस्तुनः (vii)**............** आवश्यकता नास्ति। (viii)**............**दयानन्दः तमवदत्-गुरुवर! कथय अहं भवत्सेवायां(ix)**................**अर्पयिष्यामि। एतत् श्रुत्वा गुरुः विरजानन्दः. (x)**.................**अभवत्।

मञ्जूषा

स्वजीवनमपि, प्रसन्नः, काले, वस्तु, भवता, संन्यासी, धन्यवादी, स्वामिविरजानन्दः, अधुना, त्वाम्,

अभ्यास-3

गुरुः शिष्यम् एकान्ते (i)**..............**हन्तुमादिशत् अपरः शिष्यः कुत्रापि एकान्तस्थानम् अप्राप्य गुरोः समक्षं जीवितं पक्षिशावकम् एव समर्प्य(ii)**..........**अहं पक्षिहनने असमर्थः अस्मि। यतः कुत्रापि(iii)**...............**न लभे। क्वचित् जनाः सन्ति। यत्र जनाः न सन्ति तत्र(iv)**..........**विद्यन्ते। यत्र तेऽपि न सन्ति तत्र वृक्षलताः निर्झराः (v)**...............**च सन्ति– एते वाक्शक्तिरहिताः भूत्वा अपि शावकवधस्य (vi)**...........**निरतं मां धिक्कुर्वन्ति। यदि क्वचित्(vii) **...........**अपि न सन्ति तदा हृदयस्थः ममान्तरात्मा (viii)**.............** मां कथयति-यत् त्वं करोषि तदहं पश्यामि इति। सर्वं श्रुत्वा गुरुणा कथितम्-त्वमेव ज्ञानधारणे(ix) **..................**। वत्स, तव मन: शुद्धम्। (x)**................**एव जनः यथार्थनिर्णयं कर्तुं शक्नोति। स: आत्मनः वाणीं श्रृणोति। आत्मा एव सर्वस्य शाश्वत: मार्गदर्शकः गुरुः।

मञ्जूषा

दुष्कर्मणि, शुद्धमनसा, पशुपक्षिणः, पर्वतादयः, एकान्तस्थानं, समर्थः, न्यवेदयत्, वृक्षलतादयः, एकान्तस्थानं, पक्षिशावकं

अभ्यास-4

महाभारतयुद्धात् पूर्वम् एकदा कौरवपाण्डवेषु सन्धिं कारयितुं योगेश्वरः (i)**.........**हस्तिनापुरं गतवान्। सः राजसभां गत्वा(ii)**................**अवदत्-'राजन्! कौरव-पाण्डवाः भवतामेव पुत्राः सन्ति। अतः तेषां मध्ये युद्धः न भवेत्। एतदर्थं भवान् एव (iii)**..........**कुर्यात्। अर्धराज्यस्य उत्तराधिकारिभ्यः (iv)**...........**यदि अर्धं राज्यं न दत्त्वा अपि भवान् (v)**...............** एव यच्छेत् तदा अपि पाण्डवाः सन्तुष्टाः भविष्यन्ति (vi)**...............** युद्धश्च न भूत्वा सर्वत्र शान्तिः, सुखं सम्पन्नता: च भविष्यन्ति। एतत् श्रुत्वा युवराजः(vii) **...............** अगर्जत् अकथयत् च-"श्रूयताम् गोपाल! अहं (viii)**................**विना राज्यं नाम तु किं सूच्याः अग्रभागमात्रिकां(ix) **..................** न दास्यामि।" एतत् श्रुत्वा श्रीकृष्णः ततः निर्गत्य स्वभक्तस्य (x)**...................**गृहं गत्वा तत्र शाकावराणि प्रसन्नतया अखादत्।

मञ्जूषा

पाण्डवेभ्यः, विदुरस्य, श्रीकृष्णः, प्रयत्नम्, युद्धेन, पञ्चग्रामान्, महाराजं, धृतराष्ट्रम्, महाविनाशकारी, धराम्, दुर्योधनः

अहिंसायाः साक्षात्प्रतिमा भगवान् (i)**...............**एकदा कोसलदेशस्य राजधानी श्रावस्तीम् अगच्छत्। तदा तत्र नृपः प्रसेनजितः(ii)**..........**अकरोत्। सायंकाले भगवत: प्रवचने पौराणां सङ्ख्या (iii)**.............** आसीत्। तस्याः कारणं भगवता पृष्टम्। तदा जनाः नृपश्च बिभेत्य नृशंसस्य दस्योः अङ्गुलिमालस्य(iv)..........अकुर्वन्। एतद् ज्ञात्वा भगवान् बुद्धः तं प्रति (v)**.............**गतवान्। विपिने महात्मानं बुद्धं दृष्ट्वा(vi)**............**स्थातुम् अकथयत्। तं भयङ्कराकृतिं दृष्ट्वा अपि न बिभेति बुद्धः अकथयत् -"पुत्र! तव(vii)**..........**अहं तु अतिष्ठम् परं त्वं कदा स्थास्यसि।" सः पुनः तं शिक्षयन् विस्तारेण कथितवान्-"वत्स! अस्मिन् संसारे पूर्वस्मात् एव अनेकानि (viii)**……………**सन्ति, तानि

निरन्तरं जनान् पीडयन्ति। त्वं (ix)..................... कथं तानि वर्धयसि? अतः त्वं तेभ्यः विरम।" बुद्धस्य उपदेशं श्रुत्वा मत्वा च सः दस्युः **(x)**..................... निक्षिप्य तस्य चरणयो: अपतत् तस्य च भक्तः अभवत्।

मञ्जूषा

अतिन्यूना, कथनेन, बुद्धः, अङ्गुलिमालः, स्वखड्गं, राज्यम्, कष्टानि, चर्चाम्, स्वपापाचरणैः, वनम्

अभ्यास-6

रामायणे इदं वर्णितं यत् एकदा स्व (i)................जनकपुत्री सीता श्रृङ्गारम् अकरोत्। सा षोडशश्रृङ्गारं कृत्वा स्वशिरसि सौभाग्यचिह्नं सिन्दूरम् अरचयत्। एतद् दृष्ट्वा श्रीहनुमान् (ii)................. अपृच्छत्-"मातः! भवती कथं (iii).............स्वमस्तके सिन्दूरं रचयति।" माता सीता अवदत्-"प्रियवर! अनेन (iv)...........स्वामिनः आयुः वर्धते, सः(v) ....अपि। अतः अहम् एवं करोमि।" एतत् श्रुत्वा हनुमान् ततः (vi)...................। एकस्मिन् दिवसे श्रीहनुमान् संपूर्णे शरीरे (vii)................लिम्पित्वा राजसभाम् आगच्छत्। तदा तस्य रक्तवर्णं (viii)..................दृष्ट्वा सर्वे जनाः अहसन्। कारणं पृष्टे सति हनुमान् अवदत्-"माता अवदत्-सिन्दूरेण स्वामिनः प्रसन्नता आयुश्च वर्धेते, अतः अहमपि तेन कारणेन एव (ix)..........शरीरे सिन्दूरम् अलिम्पम्।" एतच्छुत्वा (x) ....प्रसन्नः भूत्वा तस्य आलिङ्गनम् अकरोत्।

मञ्जूषा

सिन्दूरम्, प्रतिदिनम्, श्रृङ्गारकक्षे, श्रीरामः, प्राचलत्, सीताम्, स्वसम्पूर्णे, प्रसीदति, शरीरं, सिन्दूरेण

अभ्यास-7

शीतकाले सम्प्राप्ते पृथ्वी हिमेन (i)..................... अभवत्। सर्वे (ii) .... विहगाः वृक्षे निलीय समुपविष्टाः। असौ **(iii)** .... वराक: घासवल्गी क्षुधापीडितो जातः। हताशो म्रियमाणश्चासौ पिपीलिकाम् (iv) .... । पिपीलिका तस्य दशां (v) .... दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्- अयं (vi) .... अधुना मम साहाय्यं याचितुम् आयातः। सा तमपृच्छत्– "बन्धो! कुत: आयाति भवान्? सुखिनस्तव किं जातम्? हे सखे! तव दुर्दशां दृष्ट्वा मम भृशं दु:खं भवति। (vii).................... वचनं श्रुत्वा करबद्धः स: घासवल्गी अकथयत् भद्रे! क्षमस्व। कृपया क्षुधिते मयि (viii).............. | सा पिपीलिका अवदत्-"मित्र! अस्मिन् वारे तु अहं(ix) .... अक्षमं किन्तु भविष्ये मैवम् आचर।" इति कथयित्वा सा तस्मै **(x)**.............. प्रायच्छत्।

मञ्जूषा

भोजनं, अलसः, पिपीलिकायाः, आच्छादिता, त्वां, दीनहीनां, शीतकातराः, वल्गी, दयस्व, उपागमत्

अभ्यास-8

एकदा अमेरिकादेशे(i)....................आवासार्थं भवनानां निर्माणकार्यं प्रचलति स्म। तत्र एकः विशालः (ii)................भवननिर्माणकार्ये बाधकः आसीत्। केचन(iii)................तं विशालं काष्ठखण्डम् उत्थापयितुं (iv)............आसन्। काष्ठखण्डस्य भारः(v)............आसीत्| तस्मात् ते तं काष्ठखण्डम् किञ्चिदपि उत्थापयितुम् (vi).............आसन्। तेषां सैनिकानां नायकः अपि तत्र (vii)........................ आसीत्। परं सः दूरतः एव तान् अधिकबलप्रयोगाय वारं वारं (viii).......................। तस्मिन्नेव काले एकः अश्वारोही तत्र आगच्छत्। सः अश्वात् अवतीर्य सैनिकानां(ix) ....संलग्नः अभवत्। काष्ठखण्डः वाहने आरोपितः| अश्वारोही सेनानायकम् अवदत्- "पुनरपि यदा आवश्यकता भवेत्, स्वदेशस्य राष्ट्रपतिं वाशिङ्गटनं मां स्मरत।" सेनानायक: तु इदं श्रुत्वा (x) ....पतित: इव अभवत्।

मञ्जूषा

असमर्थाः,	काष्ठखण्डः,	आकाशात्,	सैनिकानाम्,	उपस्थितः,	अत्यधिकः,
आदिशति स्म,	प्रयत्नशीलाः,	सहायतायाम्,	सैनिकाः		

अभ्यास-9

एकस्मिन् देशे गोपालः अभिधेयेन (i) .... अवसत्। एकदा प्रातः तेन नगर्याः मल्हार: अदृश्यत्। तस्य दर्शनेन नृपः भृशम् अकुप्यत् मल्हारस्य वधम् (ii) .... च। नृपतेः आदेशेन निरपराधः जनः विमूढः अभवत्। नृपस्य (iii) ....सुमतिः अभिधेयेन पारिषदः आसीत्। सः (iv) .... अभाषत्- "वधात्पूर्वं मम समीपम् आगच्छ। त्वया वचनं (v) ....। मल्हार: वधस्य स्थानम् अगच्छत्। वधात् पूर्वं सः(vi) .... समीपम् आगच्छत्। तं वचनम् अभाषत्। किन्तु तौ नृपेण आदृश्येताम्। नृपतिः सुमतिम् अपृच्छत्-तेन (vii) .... किं अभाष्यत् ?" सुमतिः अवदत्- "एतस्य वचनम् अस्ति - प्रातः (viii) ....नृपः अवालोक्यत्। तस्य दर्शनात् मम वधः भवति। नृपेण अपि प्रातः अहं दृश्ये। किन्तु मम (ix) ....तस्य वधः न भवति। आवयोः कतरः दुर्जनः ?" नृपः एतानि वचनानि श्रुत्वा अचिन्तयत्। (x).................अनन्तरं सः मल्हारं अमुञ्चत्।

मञ्जूषा

भाष्यताम्,	क्षणात्,	आदिशत्,	दर्शनात्,	नृपतिः,	सुमतेः,	मल्हारम्,	मया,	सभायां,	दुर्जनेन

अभ्यास-10

कुत्रचित् अरण्यप्रदेशे एकः (i)....................आसीत्। कश्चन बकः अपि तत्र बहुकालतः वसति स्म। कालान्तरे सः बकः वृद्धः अभवत्। 'इदानीं कथम् आहारः सम्पादनीयः?'- इति चिन्तयन् सः एकम् उपायम् अन्विष्टवान्। सरोवरस्य तीरे स्थित्वा (ii)................मुञ्चन् सः रोदनम् आरब्धवान्। तदा कश्चन (iii)..................तस्य समीपम् आगत्य पृष्टवान्-'भो! किमर्थं भवान् रोदनं करोति?' इति। तदा बकः उक्तवान्- "अद्य दैवज्ञमुखतः अहम् एकां दुर्वार्तां

(iv)**................**–'इतः परं द्वादशवर्षपर्यन्तम् अत्र अनावृष्टिः भविष्यति' इति। शीघ्रमेव सरोवरस्य जलं (v)**.............**भविष्यति।" तत् श्रुत्वा कर्कटकः तां वार्ताम् (vi)**....................** निवेदितवान्। ते सर्वे बकस्य समीपम् आगतवन्तः अवदन् च-अस्माकं (vii)**................**कोऽपि उपायःअस्ति किम्? तदा बकः उक्तवान्–"इतः किञ्चिद्दूरे अन्यः कश्चन सरोवरः अस्ति। यदि भवन्तः मम पृष्ठम् (viii)**............**तर्हि अहं भवतः सर्वान् तत्र नयामि" इति। बकः तान् पृष्ठे आरोप्य ततः प्रस्थितवान् एकस्यां(ix) **.....................** स्थापयित्वा च सन्तोषेण खादितवान्। एकस्मिन् दिने कर्कटकः उक्तवान्:– 'अद्य मां नयतु' इति । अस्तु , अद्य कर्कटकस्य मांसं खादामि ' इति चिन्तयित्वा बकः तं पृष्ठे आरोपितवान् | कर्कटकः दूरादेव शिलायां पतितानि (x)**.....................**दृष्ट्वा बकस्य दुरालोचनां ज्ञातवान्। अतः सः स्वदन्तद्वयेन बकस्य कण्ठं दृढं गृहीतवान्। वेदनया रोदनं कुर्वन् सः वञ्चकः बकः मृतः ।

<u>मञ्जूषा</u>

अश्रूणि, अस्थीनि, सरोवरः, श्रुतवान्, आरोहन्ति, कर्कटकः, प्राणरक्षणार्थं, शुष्कं, शिलायां, अन्यज्जलचरान्

उत्तरसंकेतः

कथापूर्तिः

अधोलिखितां कथां मञ्जूषायाः सहायतया पूरयित्वा उत्तरपुस्तिकायां लिखत-

अभ्यास-1

दयार्द्रमुनिना योगसिद्धिना प्रथमं मूषक: विडालः कृतः, तदा (i)**कुक्कुरात्** रक्षितुं विडालात् सः कुक्कुरः कृतः। कुक्करो भूत्वा इतस्ततः निर्भयं(ii) **परिभ्रमन्** असौ सिंहेन दृष्टः। सिंहात् रक्षाम् इच्छन् कुक्करोऽयं मुनेः शरणं प्राप्तः। सिंहात् कुक्करस्य रक्षां कुर्वन् (iii)**योगसिद्धः** मुनिः कुक्कुरस्योपरि जलं (iv)**परिसिञ्चन्** अवदत्- 'सिंहो भव'। मुनौ एवम् वदत्येव कुक्कुरः सिंहोऽभवत्। आश्चर्यम् आश्चर्यम्' इति वदन्तः सर्वे मुनयः कथयन्ति स्म-'धन्यः एषः योगसिद्धिः, यस्य कृपया मूषक: सिंहोऽभवत्।' तत् श्रुत्वा कृतघ्नः(v) **सिंहः** अचिन्तयत्-'यावद् अयं मुनिः(vi) **जीवति** तावद् मम स्वरूपस्य(vii) **अपकीर्तिः** भविष्यति। अतोऽहं मुनिं(viii) **मारयित्वा** कथं न निश्चिन्तो भवामि।' एतद् विचार्य(ix) **निजबलेन** दृढः सः सिंहः मुनिं मारयितुम् आगतः। दयार्द्रमुनिः सिंहस्य दुर्भावं ज्ञात्वा अशपत्- 'पुनर्मूषको भव'। मुनेर्वचनात् कृतघ्नः सिंहः पुनः मूषकोऽभवत्। विडालः मूषकं दृष्ट्वा तं(x)**निजाहारम्** अकरोत्।

अभ्यास-2

एकदा मथुरायां शिक्षाप्राप्तिः (i)**काले** स्वामिविरजानन्दम् स्वामिदयानन्दोऽवदत् 'गुरुवर! मम शिक्षाग्रहणे (ii)**भवता** अतिप्रयत्नं कृतम्। एतदर्थम् अहम् भवताम् (iii)**धन्यवादी** अस्मि। मम योग्यसेवां कथय। अहं किं (iv)**वस्तु** भवत्सेवायां यच्छानि?' दयानन्दस्य एतां वार्तां श्रुत्वा (v)**स्वामिविरजानन्दः** गम्भीरः भूत्वाऽवदत्- पुत्र! किम् मया एतदर्थमेव (vi)**त्वाम्** पाठितः आसीः? मां कस्यचिदपि वस्तुनः (vii)**अधुना** आवश्यकता नास्ति। (viii)**संन्यासी** दयानन्दः तमवदत्- गुरुवर! कथय अहं भवत्सेवायां (ix)**स्वजीवनमपि** अर्पयिष्यामि। एतत् श्रुत्वा गुरुः विरजानन्दः(x) **प्रसन्नः** अभवत्।

अभ्यास-3

गुरुः शिष्यम् एकान्ते (i) **पक्षिशावकं** हन्तुमादिशत् अपरः शिष्यः कुत्रापि एकान्तस्थानम् अप्राप्य गुरोः समक्षं जीवितं पक्षिशावकम् एव समर्प्य (ii) **न्यवेदयत्**-अहं पक्षिहनने असमर्थः अस्मि। यतः कुत्रापि(iii) **एकान्तस्थानं** न लभे। क्वचित् जनाः सन्ति। यत्र जनाः न सन्ति तत्र (iv) **पशुपक्षिणः** विद्यन्ते। यत्र तेऽपि न सन्ति तत्र वृक्षलताः निर्झराः (v) **पर्वतादयः** च सन्ति– एते वाक्शक्तिरहिताः भूत्वा अपि शावकवधस्य(vi) **दुष्कर्मणि** निरतं मां धिक्कुर्वन्ति। यदि क्वचित् (vii) **वृक्षलतादयः** अपि न सन्ति तदा हृदयस्थः ममान्तरात्मा (viii) **मन्दस्वरेण** मां कथयति-यत् त्वं करोषि तदहं पश्यामि इति।। सर्वं श्रुत्वा गुरुणा कथितम्-त्वमेव ज्ञानधारणे(ix) **समर्थः**। वत्स, तव मन: शुद्धम्। (x) **शुद्धमनसा** एव जनः यथार्थनिर्णयं कर्तुं शक्नोति। स आत्मनः वाणीं श्रृणोति। आत्मा एव सर्वस्य शाश्वत: मार्गदर्शकः गुरुः।

अभ्यास-4

महाभारतयुद्धात् पूर्वम् एकदा कौरवपाण्डवेषु सन्धिं कारयितुं योगेश्वरः (i)**श्रीकृष्णः** हस्तिनापुरं गतवान्। सः राजसभां गत्वा (ii)**महाराजं धृतराष्ट्रम्,** अवदत्-'राजन्! कौरव-पाण्डवाः भवतामेव पुत्राः सन्ति। अतः तेषां मध्ये युद्धः न भवेत्। एतदर्थं भवान् एव (iii)**प्रयत्नम्** कुर्यात्। अर्धराज्यस्य उत्तराधिकारिभ्यः (iv)**पाण्डवेभ्यः**यदि अर्धं राज्यं न दत्त्वा अपि भवान्(v) **पञ्चग्रामान्** एव यच्छेत् तदा अपि पाण्डवाः सन्तुष्टाः भविष्यन्ति (vi)**महाविनाशकारी** युद्धश्च न भूत्वा सर्वत्र शान्तिः , सुखं सम्पन्नता: च भविष्यन्ति। एतत् श्रुत्वा युवराजः (vii)**दुर्योधनः** अगर्जत् अकथयत् च-"श्रूयताम् गोपाल! अहं(viii) **युद्धेन** विना राज्यं नाम तु किं सूच्याः अग्रभागमात्रिकां(ix)**धराम्** न दास्यामि।" एतत् श्रुत्वा श्रीकृष्णः ततः निर्गत्य स्वभक्तस्य (x)**विदुरस्य** गृहं गत्वा तत्र शाकावराणि प्रसन्नतया अखादत्।

अभ्यास-5

अहिंसायाः साक्षात्प्रतिमा भगवान् (i) **बुद्धः** एकदा कोसलदेशस्य राजधानी श्रावस्तीम् अगच्छत्। तदा तत्र नृपः प्रसेनजितः (ii)**राज्यम्** अकरोत्। सायंकाले भगवत: प्रवचने पौराणां सङ्ख्या(iii) **अतिन्यूना** आसीत्। तस्याः कारणं भगवता पृष्टम्। तदा जनाः नृपश्च बिभेत्य नृशंसस्य दस्योः अङ्गुलिमालस्य(iv) **चर्चाम्** अकुर्वन्। एतद् ज्ञात्वा भगवान् बुद्धः तं प्रति (v)**वनम्** गतवान्। विपिने महात्मानं बुद्धं दृष्ट्वा (vi)**अङ्गुलिमालः** स्थातुम् अकथयत्। तं भयङ्कराकृतिं दृष्ट्वा अपि न बिभेति बुद्धः अकथयत्-"पुत्र! तव(vii) **कथनेन** अहं तु अतिष्ठम् परं त्वं कदा स्थास्यसि।" सः पुनः तं शिक्षयन् विस्तारेण कथितवान्-"वत्स! अस्मिन् संसारे पूर्वस्मात् एव अनेकानि(viii) **कष्टानि** सन्ति, तानि निरन्तरं जनान् पीडयन्ति। त्वं (ix)**स्वपापाचरणैः** कथं तानि वर्धयसि ?अतः त्वं तेभ्यः विरम।" बुद्धस्य उपदेशं श्रुत्वा मत्वा च सः दस्युः(x) **स्वखड्गं** निक्षिप्य तस्य चरणयो: अपतत् तस्य च भक्तः अभवत्।

अभ्यास-6

रामायणे इदं वर्णितं यत् एकदा स्व (i)**श्रृङ्गारकक्षे** जनकपुत्री सीता श्रृङ्गारम् अकरोत्। सा षोडशश्रृङ्गारं कृत्वा स्वशिरसि सौभाग्यचिह्नं सिन्दूरम् अरचयत्। एतद् दृष्ट्वा श्रीहनुमान् (ii)**सीताम्** अपृच्छत्"मातः। भवती कथं(iii) **प्रतिदिनम्** स्वमस्तके सिन्दूरं रचयति।" माता सीता अवदत्-"प्रियवर! अनेन (iv)**सिन्दूरेण** स्वामिनः आयुः वर्धते सः(v) **प्रसीदति** अपि। अतः अहम् एवं करोमि।"एतत् श्रुत्वा हनुमान् ततः(vi) **प्राचलत्** । एकस्मिन् दिवसे श्रीहनुमान् संपूर्णे शरीरे(vii) **सिन्दूरम्** लिम्पित्वा राजसभाम् आगच्छत्। तदा तस्य रक्तवर्णं(viii) **शरीरम्** दृष्ट्वा सर्वे जनाः अहसन्। कारणं पृष्टे सति हनुमान् अवदत्-"माता अवदत्-सिन्दूरेण स्वामिनः प्रसन्नता आयुश्च वर्धेते, अतः अहमपि तेन कारणेन एव (ix)**स्वसम्पूर्णे** शरीरे सिन्दूरम् अलिम्पम्।" एतच्छ्रुत्वा (x) **श्रीरामः** प्रसन्नः भूत्वा तस्य आलिङ्गनम् अकरोत्।

अभ्यास-7

शीतकाले सम्प्राप्ते पृथ्वी हिमेन (i)**आच्छादिता** अभवत्। सर्वे (ii)**शीतकातराः** विहगाः वृक्षे निलीय समुपविष्टाः। असौ**(iii)अलसः** वराकः घासवल्गी क्षुधापीडितो जातः। हताशो म्रियमाणश्चासौ पिपीलिकाम् (iv) **उपागमत्।** पिपीलिका तस्य दशां (v)**दीनहीनां** दृष्ट्वा व्यचिन्तयत्-अयं (vi)**वल्गी** अधुना मम साहाय्यं याचितुम् आयातः। सा तमपृच्छत्– "बन्धो! कुतः आयाति भवान्? सुखिनस्तव किं जातम्? हे सखे! तव दुर्दशां दृष्ट्वा मम भृशं दुःखं भवति।(vii) **पिपीलिकायाः** वचनं श्रुत्वा करबद्ध सः घासवल्गी अकथयत् भद्रे! क्षमस्व। कृपया क्षुधिते मयि (viii)**दयस्व ।** सा पिपीलिका अवदत्-"मित्र! अस्मिन् वारे तु अहं(ix) **त्वां** अक्षमं किन्तु भविष्ये मैवम् आचर।" इति कथयित्वा सा तस्मै **(x) भोजनं** प्रायच्छत्।

अभ्यास-8

एकदा अमेरिकादेशे(i) **सैनिकानाम्** आवासार्थं भवनानां निर्माणकार्यं प्रचलति स्म। तत्र एकः विशालः **(ii) काष्ठखण्डः** भवननिर्माणकार्ये बाधकः आसीत्। केचन (iii) **सैनिकाः** तं विशालं काष्ठखण्डम् उत्थापयितुं (iv) **प्रयत्नशीलाः** आसन्। काष्ठखण्डस्य भारः (v) **अत्यधिकः** आसीत्| तस्मात् ते तं काष्ठखण्डम् किञ्चिदपि उत्थापयितुम् (vi) **असमर्थाः** आसन्। तेषां सैनिकानां नायकः अपि तत्र (vii) **उपस्थितः** आसीत्। परं सः दूरतः एव तान् अधिकबलप्रयोगाय वारं वारं (viii) **आदिशति स्म** । तस्मिन्नेव काले एकः अश्वारोही तत्र आगच्छत्। सः अश्वात् अवतीर्य सैनिकानां (ix) **सहायतायाम्** संलग्नः अभवत्। काष्ठखण्डः वाहने आरोपितः| अश्वारोही सेनानायकम् अवदत्- "पुनरपि यदा आवश्यकता भवेत्, स्वदेशस्य राष्ट्रपतिं वाशिङ्गटनं मां स्मरत।" सेनानायकः तु इदं श्रुत्वा (x)**आकाशात्** पतितः इव अभवत्।

अभ्यास-9

एकस्मिन् देशे गोपालः अभिधेयेन (i)**नृपतिः** अवसत्। एकदा प्रातः तेन नगर्याः मल्हार: अदृश्यत्। तस्य दर्शनेन नृपः भृशम् अकुप्यत् मल्हारस्य वधम् (ii)**आदिशत्** च। नृपतेः आदेशेन निरपराधः जनः विमूढः अभवत् । नृपस्य (iii)**सभायां** सुमतिः अभिधेयेन पारिषदः आसीत्। सः (iv)**मल्हारम्** अभाषत् "वधात्पूर्वं मम समीपम् आगच्छ। त्वया वचनं (v)**भाष्यताम्** । मल्हार: वधस्य स्थानम् अगच्छत् । वधात् पूर्वं सः(vi) **सुमतेः** समीपम् आगच्छत् । तं वचनम् अभाषत् । किन्तु तौ नृपेण आदृश्येताम् । नृपतिः सुमतिम् अपृच्छत्- तेन (vii)**दुर्जनेन** किं अभाष्यत् ?" सुमतिः अवदत् "एतस्य वचनम् अस्ति- प्रातः (viii) **मया** नृपः अवालोक्यत् । तस्य दर्शनात् मम वधः भवति । नृपेण अपि प्रातः अहं दृश्ये । किन्तु मम (ix)**दर्शनात्** तस्य वधः न भवति । आवयोः कतरः दुर्जनः ?" नृपः एतानि वचनानि श्रुत्वा अचिन्तयत् । (x) **क्षणात्** अनन्तरं सः मल्हारं अमुञ्चत् ।

अभ्यास-10

कुत्रचित् अरण्यप्रदेशे एकः (i) **सरोवरः** आसीत्। कश्चन बकः अपि तत्र बहुकालतः वसति स्म। कालान्तरे सः बकः वृद्धः अभवत्। 'इदानीं कथम् आहारः सम्पादनीयः? 'इति चिन्तयन् सः एकम् उपायम् अन्विष्टवान्। सरोवरस्य तीरे स्थित्वा (ii) **अश्रूणि** मुञ्चन् सः रोदनम् आरब्धवान्। तदा कश्चन (iii) **कर्कटकः** तस्य समीपम् आगत्य पृष्टवान् :- ' भो! किमर्थं भवान् रोदनं करोति ? ' इति। तदा बकः उक्तवान्- "अद्य दैवज्ञमुखतः अहम् एकां दुर्वार्तां (iv) **श्रुतवान्** –इतः परं द्वादशवर्षपर्यन्तम् अत्र अनावृष्टिः भविष्यति इति। शीघ्रमेव सरोवरस्य जलं (v) **शुष्कं** भविष्यति।" तत् श्रुत्वा कर्कटकः तां वार्ताम् (vi) **अन्यज्जलचरान्** निवेदितवान्। ते सर्वे बकस्य समीपम् आगतवन्तः अवदन् च- अस्माकं(vii) **प्राणरक्षणार्थं** कोऽपि उपायःअस्ति किम् ? तदा बकः उक्तवान् – " इतः किञ्चिद्दूरे अन्यः कश्चन सरोवरः अस्ति। यदि भवन्तः मम पृष्ठम् (viii) **आरोहन्ति** तर्हि अहं भवतः सर्वान् तत्र नयामि " इति। बकः तान् पृष्ठे आरोप्य ततः प्रस्थितवान् एकस्यां (ix) **शिलायां** स्थापयित्वा च सन्तोषेण खादितवान्। एकस्मिन् दिने कर्कटकः उक्तवान्–'अद्य मां नयतु' इति । 'अस्तु, अद्य कर्कटकस्य मांसं खादामि' इति चिन्तयित्वा बकः तं पृष्ठे आरोपितवान् | कर्कटकः दूरादेव शिलायां पतितानि (x) **अस्थीनि** दृष्ट्वा बकस्य दुरालोचनां ज्ञातवान् । अतः सः स्वदन्तद्वयेन बकस्य कण्ठं दृढं गृहीतवान्। वेदनया रोदनं कुर्वन् सः वञ्चकः बकः मृतः ।

अनुप्रयुक्तव्याकरणम् (25)

उच्चारणस्थानानि (2)

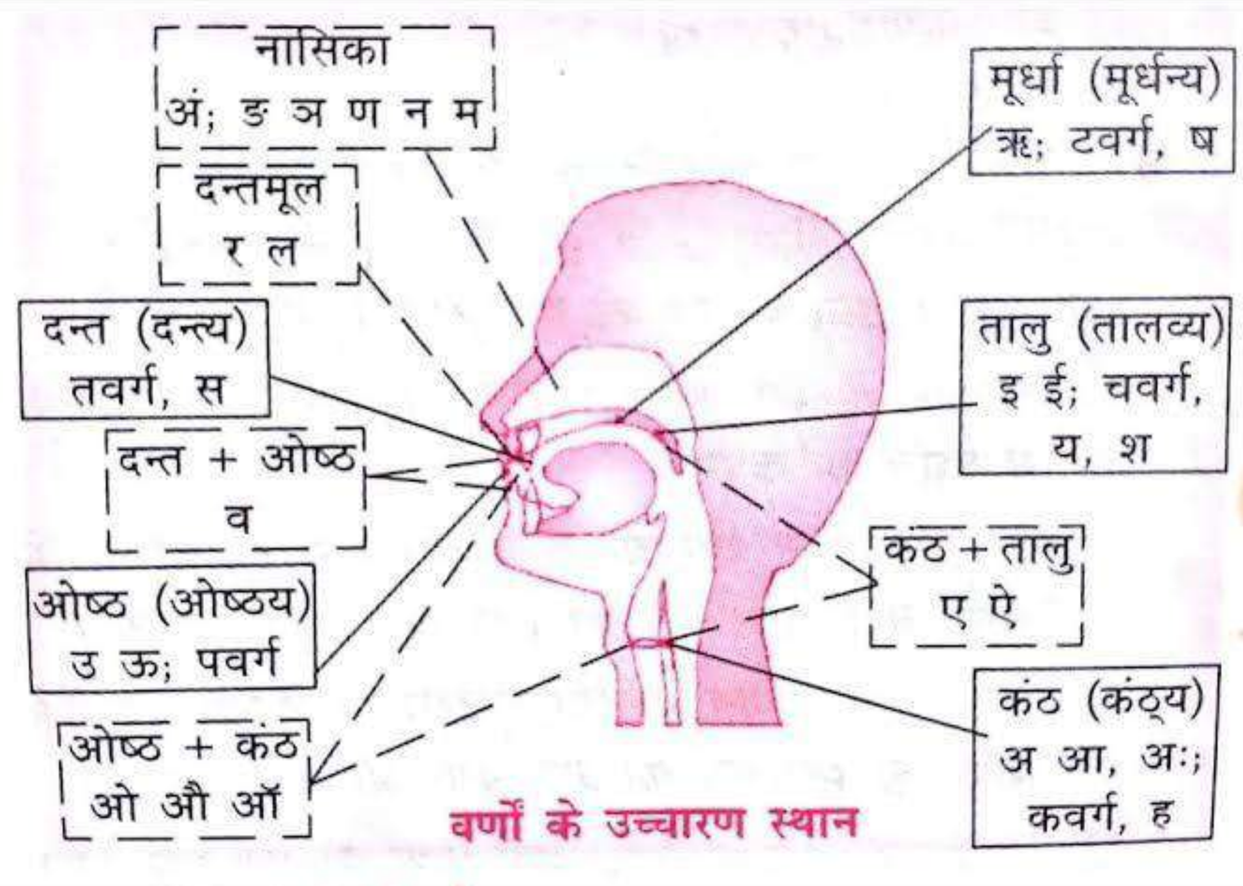

वर्णों के उच्चारणस्थान-

१ **अ-कु-ह-विसर्जनीयानां कण्ठः।**

अकार, कवर्ग (क्, ख्, ग्, घ्, ङ्), हकार और विसर्जनीय (:) का उच्चारण स्थान "कण्ठ" है।

२ **इ-चु-य-शानां तालुः।**

इकार, चवर्ग (च्, छ्, ज्, झ्, ञ्), यकार और शकार इनका " तालु " उच्चारण स्थान है।

३ **ऋ-टु-र-षाणां मूर्धा।**

ऋकार, टवर्ग (ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्), रेफ और षकार इनका " मूर्धा " उच्चारण स्थान है।

४ **लृ-तु-ल-सानां दन्ताः।**

लृकार, तवर्ग (त्, थ्, द्, ध्, न्), लकार और सकार इनका उच्चारण स्थान " दन्त " है।

५ **उ-पु-उपध्मानीयानाम् ओष्ठौ।**

उकार, पवर्ग (प्, फ्, ब्, भ्, म्) और उपध्मानीय इनका उच्चारण स्थान " ओष्ठ " है।

६ **ञ-म-ङ-ण-नानां नासिका च ।**

ञ्, म्, ङ्, ण् और न् – इनका उच्चारण स्थान "नासिका" है ।

स्थान	स्वर	व्यंजन	अन्तस्थ	उष्म
1. कण्ठ	अ, आ	क, ख, ग, घ, ङ	-	ह, अः
2. तालु	इ, ई	च, छ, ज, झ, ञ	य	श
3. मूर्द्धा	ऋ, ॠ	ट, ठ, ड, ढ, ण	र	ष
4. दन्त	लृ	त, थ, द, ध, न	ल	स
5. ओष्ठ	उ, ऊ	प, फ, ब, भ, म	-	-
6. नासिका	-	अं, ङ्, ञ, ण, न्, म्	-	-
7. कण्ठतालु	ए, ऐ	-	-	-
8. कण्ठोष्टय	ओ, औ	-	-	-
9. दन्तोष्ठ्य	-	-	व	-

निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि प्रदत्तवर्णेषु उचितं वर्णं अवचित्य लिखत-

प्रश्न 1: 'क्' इत्यस्य उच्चारणस्थानं किम्?

प्रश्न 2: 'ट्' वर्णः कुतः उच्चर्यते?

प्रश्न 3: 'ग्' वर्णः कस्य उच्चारणस्थानस्य उदाहरणं अस्ति?

प्रश्न 4 'अ' वर्णस्य उच्चारणस्थानं भवति ?

प्रश्न 5 'ष्', 'ट्', 'ठ्', 'ड्' एते सर्वे वर्णाः कस्य उच्चारणस्थानस्य अन्तर्गताः सन्ति?

प्रश्न 6: 'द्' एवं 'ध्' — एतयोः वर्णयोः उच्चारणस्थानं किम्?

प्रश्न 7 'य्', 'श्', 'च्', 'ञ्' — एते सर्वे वर्णाः कस्य उच्चारणस्थानस्य अन्तर्गताः सन्ति?

प्रश्न 8: 'अशोकः' इति पदे कः वर्णः तालव्यः?

प्रश्न 9 'ङ्', 'ञ्', 'ण्', 'न्', 'म्' — एते वर्णाः कीदृशाः सन्ति?

प्रश्न 10 'र्, भ्, ज्, ख्, न्'- इति वर्णेषु कस्य उच्चारणस्थानं मूर्धा अस्ति?

<u>सन्धिकार्यम्</u> (4)

सन्धि-प्रकरणम्

संधिः अर्थात् 'मेलनम्'। अत्यन्तसामीप्यकारणात् द्वयोः वर्णयोः मध्ये यः विकारः अथवा परिवर्तनं भवति सः एव सन्धिः इति कथ्यते। यथा- जगत् + नाथः = **जगन्नाथः**। अत्र पूर्वपदं 'जगत्' एवञ्च 'उत्तरपदं' नाथः अस्ति। एतयोः **तकार-नकारयोः** मेलनं भवति तदा पूर्वपदस्य तकारस्य स्थाने नकारादेशः भवति। इत्थं परिवर्तनेन '**जगन्नाथः**' इति रूपं भवति।

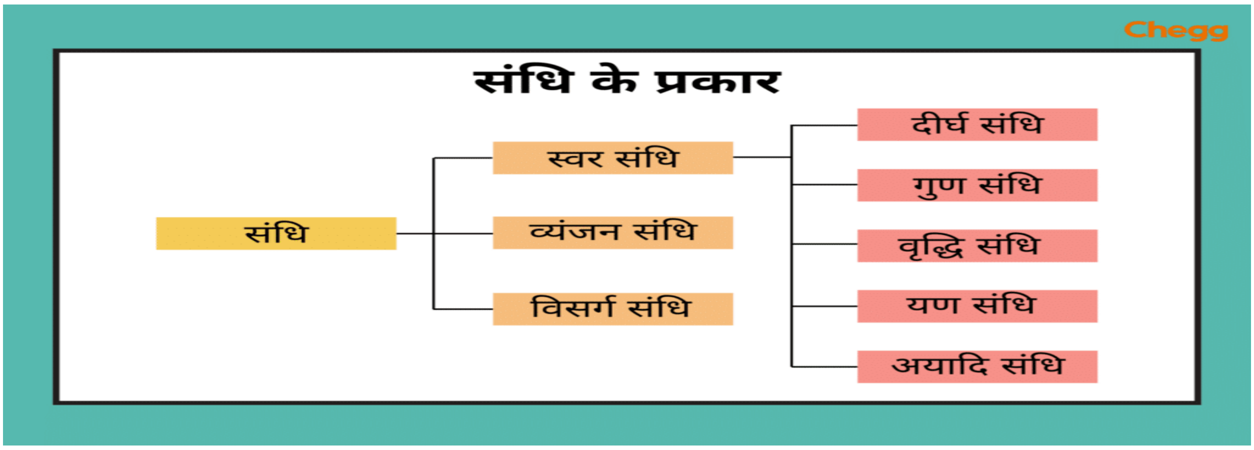

<u>स्वर-सन्धिः</u>

दो अत्यन्त समीपवर्ती स्वरों के मिलने से जो परिवर्तन होता है, उसे स्वर सन्धि कहते हैं।

जैसे- कपि + ईशः = कपीशः,   इति + आदि = इत्यादि।

क) <u>दीर्घः सन्धिः</u>-

जब ह्रस्व या दीर्घ अ, इ, उ, ऋ इन स्वरों के पश्चात् इनके समान स्वर आता हो तब दोनों के स्थान पर दीर्घ स्वर हो जाता है। जैसे-

मूल रूप	**सन्धि**	**मूल रूप**	**सन्धि**
अ + अ =आ	धर्म + अर्थः = धर्मार्थः मत + अनुसारः = मतानुसारः	ई + ई = ई	रजनी + ईशः = रजनीशः योगी + ईशः = योगीशः
आ + आ = आ	विद्या + आलयः = विद्यालयः महा + आत्मा = महात्मा	उ + उ = ऊ	भानु + उदयः = भानूदयः
आ + अ =आ	परीक्षा + अर्थी = परीक्षार्थी रेखा + अंशः = रेखांशः सीमा + अन्तः = सीमान्तः	उ + ऊ = ऊ	घातु + ऊष्मा = धातूष्मा गुरु + उपदेशः = गुरूपदेशः सिंधु + ऊर्मिः = सिंधूर्मिः
इ + इ = ई	अति + इव = अतीव कवि + इन्द्रः = कवीन्द्रः	ऊ + उ = ऊ	वधू + उत्सवः = वधूत्सवः
इ + ई = ई	गिरि + ईशः = गिरीशः परि + ईक्षा = परीक्षा	ऊ + ऊ = ऊ	भू + ऊर्जा = भूर्जा भू + उद्धारः = भूद्धारः

ई + इ = ई	मही + इन्द्र: = महीन्द्र:		

ख) **<u>गुण: सन्धि:-</u>**

इसमें अ, आ के आगे इ, ई हो तो ए ; उ, ऊ हो तो ओ ; ऋ हो तो अर् तथा लृ हो तो अल् हो जाता है। इसे गुण-संधि कहते हैं।

जैसे –

अ + इ = ए	नर + इन्द्र: = नरेन्द्र:	आ + उ = ओ	महा + उत्सव: = महोत्सव:
अ + ई = ए	नर + ईश: = नरेश:	अ + ऊ = ओ	जल + ऊर्मि: = जलोर्मि:
आ + इ = ए	महा + इन्द्र: = महेन्द्र:	आ + ऊ = ओ	महा + ऊर्मि: = महोर्मि:
आ + ई = ए	महा + ईश: = महेश:	अ + ऋ = अर्	देव + ऋषि: = देवर्षि:
अ + उ = ओ	ज्ञान + उपदेश: = ज्ञानोपदेश:	आ + ऋ = अर्	महा + ऋषि: = महर्षि:
अ + लृ = अल्	तव + लृकार: = तवल्कार:		

ग) **<u>वृद्धि: सन्धि:-</u>**

अ, आ का ए, ऐ से मेल होने पर ऐ तथा अ, आ का ओ, औ से मेल होने पर औ हो जाता है। इसे वृद्धि संधि कहते हैं। जैसे -

अ + ए = ऐ	एक + एक: = एकैक:	अ + ओ = औ	वन + औषधि: = वनौषधि:
अ + ऐ = ऐ	मत + ऐक्य: = मतैक्य:	आ + ओ = औ	महा + औषधि: = महौषधि:
आ + ए = ऐ	सदा + एव = सदैव	अ + औ = औ	परम + औषध: = परमौषध:
आ + ऐ = ऐ	महा + ऐश्वर्य: = महैश्वर्य:	आ + औ = औ	महा + औषध: = महौषध:

घ) **<u>यण् सन्धि:-</u>**

(क) ‘इ / ई’ के आगे कोई विजातीय (असमान) स्वर होने पर ‘इ / ई’ को ‘य्’ हो जाता है।

(ख) ‘उ / ऊ’ के आगे किसी विजातीय स्वर के आने पर ‘उ / ऊ’ को ‘व्’ हो जाता है।

(ग) ‘ऋ / ॠ’ के आगे किसी विजातीय स्वर के आने पर ‘ऋ / ॠ’ को ‘र्’ हो जाता है।

(घ) ‘लृ’ के आगे किसी विजातीय स्वर के आने पर ‘लृ’ को ‘ल्’ हो जाता है। इन्हें यण्-संधि कहते हैं।

इ + अ = य् + अ	यदि + अपि = यद्यपि	उ + अ = व् + अ	अनु + अय: = अन्वय:
इ + आ = य् + आ	इति + आदि = इत्यादि	उ + आ = व् + आ	सु + आगतम् = स्वागतम्
ई + अ = य् + अ	नदी + अर्पण: = नद्यर्पण:	**उ + ए = व् + ए**	अनु + एषण: = अन्वेषण:
ई + आ = य् + आ	देवी + आगमनम् = देव्यागमनम्	ऋ + आ = र् + आ	पितृ + आज्ञा = पित्राज्ञा
लृ + अ = ल् + अ	लृ + अकार: = लकार:	ऋ + अ = र् + अ	मातृ + अनुगमनम्=मात्रनुगमनम्

ङ) **<u>अयादि सन्धि:-</u>**

ए, ऐ और ओ, औ से परे किसी भी स्वर के होने पर क्रमशः अय्, आय्, अव् और आव् हो जाता है। इसे अयादि संधि कहते हैं।

ए + अ = अय् + अ	ने + अनम् = नयनम्	ओ + अ = अव् + अ	पो + अन: = पवन:

ऐ + अ = आय् + अ	गै + अक: = गायक:	औ + अ = आव् + अ	पौ + अक: = पावक:
ऐ + इ = आय् + इ	नै + इका = नायिका	औ + इ = आव् + इ	नौ + इक: = नाविक:

व्यञ्जन-सन्धि:

जब पूर्वपद का अन्तिम वर्ण व्यञ्जन हो तथा उत्तरपद का पूर्व वर्ण स्वर या व्यञ्जन हो तो व्यञ्जन के परिवर्तन / विकार को 'व्यञ्जन सन्धि' कहते हैं; यथा-जगत्+ ईश:=जगदीश:

नवीं कक्षा के पाठ्यक्रम में कुछ ही नियम हैं; यथा-

1. म् स्थाने अनुस्वार-

पूर्वपद के अन्त में म् + उत्तरपद के पूर्व में कोई व्यञ्जन हो तो म् के स्थान पर अनुस्वार हो जाता हैI

यथा-

अहम् + गच्छामि = अहं गच्छामि ।　　हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे ।　　त्वम् + पठसि = त्वं पठसि ।

2. वर्गीय प्रथमअक्षराणां तृतीयवर्णे परिवर्तनम्-

यदि वर्ग के प्रथम अक्षर के बाद कोई स्वर अथवा वर्ग का तृतीय, चतुर्थी, पञ्चम अथवा य र ल व ह आए तो पहले वर्ण का अपने वर्ग का तृतीय वर्ण आदेश होता है;

यथा- वाक् + ईशः = वागीशः　　उत् + योगः= उद्योगः

सत् + गति: = सद्गति:　　षट् + आनन: = षडानन:

दिक् + भ्रम: = दिग्भ्रम:　　अच् + अन्त: = अजन्त:

सुप् + अन्त: = सुबन्त:　　महत् + अर्थम् = महदर्थम्

विसर्ग-सन्धि:

विसर्ग के बाद स्वर या व्यञ्जन आने पर दोनों के मेल से होने वाले परिवर्तन को 'विसर्ग सन्धि' कहते है ।

1. विसर्गस्य उत्वं - यदि विसर्ग से पूर्व अ + बाद में 'अ', वर्णों का तीसरा, चौथा, पाँचवाँ वर्ण, तथा य् र् ल् व् ह् में से कोई वर्ण हो तो विसर्ग का 'उ' हो जाता है, तत्पश्चात् 'उकार' के स्थान गुण 'ओकार' हो जाता है I

यथा-

रामः + गच्छति= रामो गच्छति　　वानरः + हसति = वानरो हसति

क: + अपि = कोऽपि　　बालक: + अस्ति = बालकोऽस्ति

2. विसर्ग स्थाने स् श् ष् - विसर्ग के बाद स्, श्, ष् अथवा प्रत्येक वर्ग का पहला / दूसरा वर्ण (क्, ख्, च्, छ्, ट्, ठ्, त्, थ्, प्, अथवा फ्) आए तो विसर्ग को 'स् / श् / ष्' आदेश होता हैI

यथा- ततः + ततः= ततस्ततः ।

- विसर्ग के बाद श् / च् / छ् हो तो विसर्ग को 'श्' आदेश होता है;
  यथा- हरिः + शेते = हरिश्शते　　शिव: + च = शिवश्च

- विसर्ग के बाद ष् / ट् / ठ् / फ् / र् हों तो विसर्ग को 'ष्' आदेश होता है;
  यथा- धनुः + टंकारः= धनुष्टंकारः	नि: + ठुर: = निष्ठुर:
- विसर्ग के बाद स् / त् / थ् / क् / ख् / प् हो तो विसर्ग को 'स्' आदेश होता है;
  यथा- नम: + कार: = नमस्कार:	नि: + संदेह: = निस्संदेह:

प्रश्न- अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदम् आधृत्य उचितं सन्धिः सन्धिच्छेदं वा कृत्वा लिखत-

1. अहम् पठनाय **पुस्तकालयम्** (............................+................) गच्छामि।
2. अस्माकं विद्यालयस्य **विद्यार्थिनः**(...........................+.............................) अत्तिनिपुणाः सन्ति।
3. **लोकैषणा** बलवती भवति ।
4. **परमेश्वरः** सर्वशक्तिमान् अस्ति |
5. एषा कथा **हितोपदेशात्** गृहीताI
6. **यदि** + **अपि** सः बालः तथापि सः सुंदर गायति।
7. अन्य: **कश्चित्** श्राद्धार्थं वृत्त: भवेत् I
8 गुरुं प्रति गच्छ **अध्ययनार्थम्**।
9. स: **बृहस्पतिः** इव अस्ति I
10. सर्वदा **महोत्साहः** स्यात्।
11. शास्त्रं **किम्** + **करोति** ?
12. **जगदीश्वरः** सर्वत्र विराजते।
13. **अति** + **अधिकम्** परिश्रमं मा कुरु।
14. **महेशः** नकुलं दृष्ट्वा तं व्यत्पादितवान्।
15. **नास्ति** विद्यासमं चक्षुः ।
16. न **प्रतिकूलोपहितम्** अन्नं खादेत् ।
17. सः सर्वान् वेदान् **सार्थान्** अधीत्य पितुः सकाशम् अगच्छत्।
18. नरः **पञ्च** +**इन्द्रियाणि** वशं कुर्यात् ।
19 **गुरावागते** छात्राः तूष्णीम् अभवन्।
20 **प्रत्येकः** मनुष्यः सुयोग्यः अस्ति।

कारक-उपपदविभक्तय:

<u>कारक</u> – जिन शब्दों का क्रिया के साथ साक्षात् संबंध होता है, उन्हें कारक कहते हैं I

कारक के भेद – कारक के छः भेद होते हैं

विभक्ति	कारक (Case)	चिह्न (Symbol)
प्रथमा	1. कर्ता (Nominative)	0, ने
द्वितीया	2. कर्म (Accusative)	0, को
तृतीया	3. करण (Instrumental)	से, के द्वारा
चतुर्थी	4. सम्प्रदान (Dative)	को, के लिए
पंचमी	5. अपादान (Ablative)	से (पृथक् होने पर)
सप्तमी	6. अधिकरण (Locative)	में, पर।

इस प्रकार क्रिया के सम्पादन के लिए छः कारक हैं-

।. क्रिया का करने वाला (सम्पादक) -कर्ता -प्रथमा विभक्ति

2. क्रिया का फल प्राप्तकर्ता - कर्म -द्वितीया विभक्ति

3. क्रिया जिसके द्वारा (साधन) सम्पन्न हुई- करण- तृतीया विभक्ति

4 क्रिया जिसके लिए हो रही है - सम्प्रदान - चतुर्थी विभक्ति

5. क्रिया जिससे दूरी / अलगाव बताए -अपादान- पंचमी विभक्ति

6 जिस स्थान पर (परिस्थिति या दशा में) क्रिया हो रही है। -अधिकरण -सप्तमी विभक्ति

कारक वहीं कहलाता है, जिसका क्रिया के साथ सीधा सम्बन्ध हो, इसलिए ये छः कारक हैं-

कर्ता कर्म च करणं च सम्प्रदानं तथैव च।
अपादानाधिकरणे इत्याहुः कारकाणि षट्।।

विशेष-संबंध की गणना कारकों में नहीं होती, क्योंकि इसका क्रिया से सीधा संबंध नहीं होता। इसमें षष्ठी विभक्ति होती है और इसका चिह्न- 'का, के, की' हैं।

विभक्तिः – संज्ञा अथवा सर्वनाम शब्दों में जो प्रत्यय क्रिया के साथ संबंध को प्रकट करने के लिए लगाया जाता है उसे कारक विभक्ति कहते हैं।

उपपदविभक्तिः – जो विभक्ति किसी पदविशेष (प्रायः अव्यय) के योग में आती है, उसे उपपदविभक्ति कहते हैं। जैसे- 'सह' के योग में तृतीया उपपद विभक्ति होती है।

द्वितीयाविभक्तेः उपपदानि- परितः (अभितः सर्वतः), प्रति, उभयतः, विना, समया, निकषा।

तृतीयाविभक्तेः उपपदानि- विना, अलम्, सह (साकम्, सार्धम्, समम्), सदृश, हीने।

चतुर्थीविभक्तेः उपपदानि- दा / यच्छ् (दानार्थे), अलम् (सामर्थ्ये), रुच्, कुप् (कुध्). नमः योगे।

पञ्चमीविभक्तेः उपपदानि- विना, बहिः, भी, रक्ष् योगे।

षष्ठीविभक्तेः उपपदानि- उपरि, अधः, पुरतः, पृष्ठतः, वामतः, दक्षिणतः।

सप्तमीविभक्तेः उपपदानि- स्निह्, विश्वस्, कुशलः, निपुणः।

द्वितीयाविभक्तेः उपपदानि

उदाहरणम् - छात्रः (विद्यालय) विद्यालयं प्रति गच्छति।

- (देवालय) ....परितः वृक्षाः सन्ति।
- (विद्यालय)................... उभयतः यानानि सन्ति।
- पिता (कार्यालय) ....प्रति गच्छति।
- (ज्ञान) ....विना जीवनं नास्ति।

उत्तराणि- देवालयं, विद्यालयं, कार्यालयं, ज्ञानं

तृतीयाविभक्तेः उपपदानि

उदाहरणम्- अलं कोलाहलेन (कोलाहल)।

- कन्या (जनक)................... सह गच्छति|
- स: (ज्ञान) .... हीन: I
- अलं (विवाद) I

उत्तराणि- जनकेन, ज्ञानेन, विवादेन

चतुर्थीविभक्तेः उपपदानि

उदाहरणम् - (दुर्गा) दुर्गायै नमः।

- (अस्मद्) .... संस्कृतं रोचते।
- वृक्षः (मनुष्य).................. फलानि ददाति।
- (देव)................... नमः।
- (गणेश) ....मोदकं रोचते।
- (तत्-पुँ०/ एकवचनम्)................. क्रीडाः रोचन्ते।
- (युष्मद् / एकवचनम्) .... नृत्यं रोचते।

उत्तराणि- मह्यं, मनुष्येभ्य:, देवाय, गणेशाय, तस्मै, तुभ्यम्

पञ्चमीविभक्तेः उपपदानि

उदाहरणम्- माता पुत्रम् (अन्धकार) <u>अन्धकारात्</u> रक्षति।

(विद्यालय) <u>विद्यालयात्</u> बहिः मार्गः अस्ति।

- (गृह) ....बहिः आतपः अस्ति।
- देवः भक्तं (दुर्जन)................ रक्षति।
- सः (चौर).................... बिभेति।
- (पवन) .... विना जीवनं असम्भवम् I

उत्तराणि-गृहात्, दुर्जनात्, चौरात्, पवनात्

<u>षष्ठीविभक्तेः उपपदानि</u>

उदाहरणम्- (पुष्प) <u>पुष्पस्य</u> उपरि भ्रमराः उपविशन्ति।

- (वृक्ष)................ उपरि खगाः वसन्ति।
- भवत्याः लेखनी (उत्पीठिका).................अधः अस्ति।
- (गृह)……….. पुरतः मार्गः अस्ति।
- भिक्षुकः (कारयान)…………….. पृष्ठतः धावति।
- (ग्राम).........................दक्षिणत: नदी अस्ति I
- (श्रीराम).................... वामत: सीता तिष्ठति I

उत्तराणि- वृक्षस्य, उत्पीठिकायाः, गृहस्य, कारयानस्य, ग्रामस्य, श्रीरामस्य

<u>सप्तमीविभक्तेः उपपदानि</u>

उदाहरणम् – माता (पुत्र) <u>पुत्रे</u> स्निह्यति।

राजकुमार: (भाषण) <u>भाषणे</u> निपुण: अस्ति।

- अनिलः (नृत्य)............... निपुणः अस्ति।
- गुरु: (शिष्य).................. स्निह्यति।
- पिता (पुत्र)..................... विश्वसिति ।
- क्रीडक: (क्रीडा).................... कुशल: I

उत्तराणि- नृत्ये, शिष्ये, पुत्रे, क्रीडायाम्

प्रश्नाः -

निर्देशः - कोष्ठकगतपदे उचितां विभक्तिं प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत-

1. .... नौका सेलति। (सलिल)
2. गजः....................... वृक्षशाखाः त्रोटयति। (शुण्ड)
3. .... परितः गोचारणभूमिः । (ग्राम)
4. ....नमः। (हरि)
5. वर्षाकाले ....बहिः मा गच्छ। (गृह)
6. सः............विना ग्रामं न गमिष्यति ।

(क) रामम्　(ख) रामः　(ग) रामस्य　(घ) रामाय

7. ....आम्रम् रोचते ।

(क) बालक:　(ख) बालकाय　(ग) बालकेन　(घ) बालकौ

8. मूषकः.............बिभेति।

(क) बिडाल:　(ख) बिडालाय　(ग) बिडालात्　(घ) बिडालान्

9. माता..............................क्रीडनकम् यच्छति।

(क) शिशुः　(ख) शिशवे　(ग) शिशुम्　(घ) शिशुभिः

10. ....अधः जलम् अस्ति।

(क) भूमिः　(ख) भूमिम्　(ग) भूमेः　(घ) भूमिभ्याम्

11. एकस्मिन् ....विंशतिः छात्राः पठन्ति। (वर्गे / वर्गस्य)
12. .... वाति वायुः। (सत्येन / सत्यात्)
13. अलं ....। (विवादात् / विवादेन)
14. .... पिता समाजस्य प्रतारणाम् असहत् । (रमायाः / रमया)
15. .... परितः कृषि क्षेत्राणि सन्ति। (ग्रामस्य / ग्रामम्)
16. ....उपरि अभिनेता अभिनयं करोति। (मञ्चस्य / मञ्चम्)
17. .... गजः पतिष्यति। (गर्तम् / गर्ते)
18. ....विना जीवनं वृथा। (विद्यायै / विद्याम्)
19. रमेशः................... सह विद्यालयं गच्छति। (मित्रैः / मित्रेभ्यः)
20. श्रीरामः ....पुत्र: आसीत्। (दशरथ: / दशरथस्य)
21. सः................... विभेति। (चौरात् / चौरस्य)
22. गंगा........................... प्रभवति। (हिमालयस्य / हिमालयात्)
23. ....नमः। (सूर्यस्य / सूर्याय)
24. पिता ....स्निह्यति | (पुत्र्या / पुत्र्यां)
25. .... समया नदी वहति | (ग्रामं / ग्रामस्य)

शब्दरूपाणि

शब्द-रूप

"शब्दरूप" का अर्थ है- शब्दों के रूप या रूप परिवर्तन। संस्कृत व्याकरण में, यह संज्ञा, सर्वनाम और विशेषणों के विभिन्न रूपों को संदर्भित करता है, जो लिंग, वचन और विभक्ति के आधार पर बदलते हैं।

शब्दरूप के प्रकार:-

संस्कृत में, शब्दरूप को लिंग, वचन और विभक्ति के अनुसार वर्गीकृत किया जाता है।

- **लिंग:-** तीन प्रकार के लिंग होते हैं: पुँल्लिङ्गम्, स्त्रीलिङ्गम् और नपुंसकलिङ्गम्
- **वचन:-** तीन वचन होते हैं: एकवचनम् , द्विवचनम् और बहुवचनम् ।
- **विभक्ति:**- सात प्रकार की विभक्तियाँ होती हैं: प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी, सप्तमी।

बालक शब्द रूप (अकारान्त-पुँल्लिङ्गम्)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	बालकः (बालक ने)	बालकौ (दो बालकों ने)	बालकाः (अनेक बालकों ने)
द्वितीया	बालकम् (बालक को)	बालकौ (दो बालकों को)	बालकान् (अनेक बालकों को)
तृतीया	बालकेन (बालक से, बालक के द्वारा)	बालकाभ्याम् (दो बालकों से, दो बालकों के द्वारा)	बालकैः (अनेक बालकों से, अनेक बालकों के द्वारा)
चतुर्थी	बालकाय (बालक को, बालक के लिए)	बालकाभ्याम् (दो बालकों को, दो बालकों के लिए)	बालकेभ्यः (अनेक बालकों को, अनेक बालकों के लिए)
पञ्चमी	बालकात्/बालकाद् (बालक से)	बालकाभ्याम् (दो बालकों से)	बालकेभ्यः (अनेक बालकों से)
षष्ठी	बालकस्य (बालक का, बालक के, बालक की)	बालकयोः (दो बालकों का, दो बालकों के, दो बालकों की)	बालकानाम् (अनेक बालकों का, अनेक बालकों के, अनेक बालकों की)
सप्तमी	बालके (बालक में, बालक पर)	बालकयोः (दो बालकों में, दो बालकों पर)	बालकेषु (अनेक बालकों में, अनेक बालकों पर)
सम्बोधनम्	हे बालक! (हे बालक!)	हे बालकौ! (हे दो बालकों!)	हे बालकाः! (हे अनेक बालकों!)

कवि शब्द रूप (इकारान्त-पुँल्लिङ्गम्)

विभक्ति:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	कवि:	कवी	कवय:
द्वितीया	कविम्	कवी	कवीन्
तृतीया	कविना	कविभ्याम्	कविभिः
चतुर्थी	कवये	कविभ्याम्	कविभ्यः
पञ्चमी	कवे:	कविभ्याम्	कविभ्यः
षष्ठी	कवे:	कव्योः	कवीनाम्
सप्तमी	कवौ	कव्योः	कविषु
सम्बोधनम्	हे कवे!	हे कवी!	हे कवय:!

साधु शब्दरूप (उकारान्त-पुँल्लिङ्गम्)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	साधुः	साधू	साधवः
द्वितीया	साधुम्	साधू	साधून्
तृतीया	साधुना	साधुभ्याम्	साधुभिः
चतुर्थी	साधवे	साधुभ्याम्	साधुभ्यः
पञ्चमी	साधोः	साधुभ्याम्	साधुभ्यः
षष्ठी	साधोः	साध्वोः	साधूनाम्
सप्तमी	साधौ	साध्वोः	साधुषु
सम्बोधनम्	हे साधो!	हे साधू!	हे साधवः!

भवत् शब्दरूप (हलन्त-पुँल्लिङ्गम्)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वितीया	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः
तृतीया	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
चतुर्थी	भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
पञ्चमी	भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
षष्ठी	भवतः	भवतोः	भवताम्
सप्तमी	भवति	भवतोः	भवत्सु
सम्बोधनम्	हे भवान्!	हे भवन्तौ!	हे भवन्तः!

लता शब्दरूप (आकारान्त-स्त्रीलिङ्गम्)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	लता	लते	लताः
द्वितीया	लताम्	लते	लताः
तृतीया	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
चतुर्थी	लतायै	लताभ्याम्	लताभ्यः
पञ्चमी	लतायाः	लताभ्याम्	लताभ्यः
षष्ठी	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
सप्तमी	लतायाम्	लतयोः	लतासु
सम्बोधनम्	हे लते!	हे लते!	हे लताः!

नदी शब्दरूप (ईकारान्त-स्त्रीलिङ्गम्)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पञ्चमी	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
षष्ठी	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
सम्बोधनम्	हे नदि!	हे नद्यौ!	हे नद्यः!

फल शब्दरूप (अकारान्त-नपुंसकलिङ्गम्)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	फलम्	फले	फलानि
द्वितीया	फलम्	फले	फलानि
तृतीया	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
चतुर्थी	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
पञ्चमी	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
षष्ठी	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
सप्तमी	फले	फलयोः	फलेषु

अस्मद् शब्द रूप (सर्वनाम)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम् / मा	आवाम् / नौ	अस्मान् / नः
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम् / मे	आवाभ्याम् / नौ	अस्मभ्यम् / नः
पञ्चमी	मत् / मद्	आवाभ्याम्	अस्मत् / अस्मद्
षष्ठी	मम / मे	आवयोः / नौ	अस्माकम् / नः
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मद् शब्द रूप (सर्वनाम)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम् / त्वा	युवाम् / वाम्	युष्मान् / वः
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम् / ते	युवाभ्याम् / वाम्	युष्मभ्यम् / वः
पञ्चमी	त्वत् / त्वद्	युवाभ्याम्	युष्मत् / युष्मद्
षष्ठी	तव / ते	युवयोः / वाम्	युष्माकम् / वः
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

तत् शब्द रूप (पुँल्लिङ्गम्)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तै:
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्य:
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्य:
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तत् शब्द रूप (स्त्रीलिङ्गम्)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सा	ते	ता:
द्वितीया	ताम्	ते	तान्
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभि:
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्य:
पञ्चमी	तस्या:	ताभ्याम्	ताभ्य:
षष्ठी	तस्या:	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

तत् शब्द रूप (नपुंसकलिङ्गम्)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

किम् शब्द रूप (पुँल्लिङ्गम्)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	कः	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

किम् शब्द रूप (स्त्रीलिङ्गम्)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	का	के	काः
द्वितीया	काम्	के	कान्
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभिः
चतुर्थी	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
पञ्चमी	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
षष्ठी	कस्याः	कयोः	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयोः	कासु

किम् शब्द रूप (नपुंसकलिङ्गम्)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

प्रश्नाः-

प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचित्तम् शब्दरूपं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क)................. सैनिकाः सन्ति। (शिविरे / शिविराः / शिविरेभ्यः)

(ख)........................कच्छपाः सन्ति। (तडागेषु / तडागस्य / तडागः)

(ग)..................नमः। (गुरुम् / गुरवे / गुरोः)

(घ).............. उपरि खगाः सन्ति। (वृक्षस्य / वृक्षे / वृक्षाः)

(ङ)...................... शिष्यं पाठयति। (गुरुः / गुरू / गुरवे)

(च) मम ....एका जिज्ञासा वर्तते। (मनसः / मनसि / मनसाम्)

(छ) छात्रः........... गृहीत्वा विद्यालयं गच्छति। (पुस्तकानि / पुस्तकेन / पुस्तकस्य)

(ज) मालाकारः................ मालां रचयति। (पुष्पैः / पुष्पेभ्यः / पुष्पाणि)

(झ) रमेशः ....सह विद्यालयं गच्छति। (मित्राय / मित्रम् / मित्रैः)

(ञ)............... विकसितानि पुष्पाणि सन्ति। (उद्यानाय / उद्यानात् / उद्याने)

उत्तराणि- 1. शिविरे, 2. तडागेषु, 3. गुरवे, 4. वृक्षस्य, 5. गुरुः,
6. मनसि, 7. पुस्तकानि, 8. पुष्पैः, 9. मित्रैः, 10. उद्याने

प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचित्तम् शब्दरूपं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. एषः मुनेः ....आश्रमः अस्ति।
(क) वशिष्ठः (ख) वशिष्ठे (ग) वशिष्ठस्य
2. आश्रमे कपीनाम्................. निषिद्धा।
(क) हिंसा (ख) हिंसाम् (ग) हिंसायाम्
3. शीला ....लेखम् लिखति।
(क) पत्रिकां (ख) पत्रिकया (ग) पत्रिकायाम्
4. .... सुन्दराणि पुष्पाणि सन्ति।
(क) उद्यानौ (ख) उद्याने (ग) उद्यानस्य
5. मम............... नाम केन्द्रीय: विद्यालय: अस्ति।
(क) विद्यालयम् (ख) विद्यालयस्य (ग) विद्यालये
6. ....कवेः नाम महर्षिः वाल्मीकिः।
(क) रामायणं (ख) रामायणेन (ग) रामायणस्य
7. छात्राः सरस्वत्याः....................... कुर्वन्ति।
(क) वन्दना (ख) वन्दनां (ग) वन्दने
8. ....दुग्धं न रोचते।
(क) बालकान् (ख) बालकाय (ग) बालकम्
9. जनकः...............सह नगरं गछति|
(क) कन्याभ्यः (ख) कन्याभिः (ग) कन्यानाम्
10. विद्यया....................जीवनं शोभते |
(क) अस्माकं (ख) अस्मान् (ग) मां

धातुरूपाणि

धातु-रूप प्रकरण

धातु- क्रिया के मूल रूप को धातु कहते हैं। जैसे पठ्-पढ़ना; लिख्-लिखना; हस्-हँसना आदि।

क्रिया-जिस शब्द अथवा पद से किसी काम का करना अथवा होना पाया जाए, उसे क्रिया कहते हैं। जैसे पठति (पढ़ता है); लिखति (लिखति); क्रीडति (खेलता है) आदि।

धातु प्रकार

संस्कृत में समस्त धातुओं के तीन प्रकार होते हैं-

1. परस्मैपदी 2. आत्मनेपदी 3. उभयपदी

1. **परस्मैपदी**-जिन धातुओं में ति, तः, अन्ति आदि प्रत्यय जोड़े जाते हैं, उन्हें परस्मैपदी धातुएँ कहते हैं। जैसे- भू, नम्, गम्, अस्, प्रच्छ्, कृ, ज्ञा, क्षाल्, नी आदि।

2. **आत्मनेपदी**- जिन धातुओं में ते, एते, अन्ते आदि प्रत्यय जोड़े जाते हैं, उन्हें आत्मनेपदी धातुएँ कहते हैं। जैसे- लभ्, रुच्, सेव् आदि।

3. **उभयपदी**-जिन धातुओं के रूप परस्मैपदी व आत्मनेपदी दोनों धातुओं की भाँति चलते हैं, उन्हें उभयपदी धातुएँ कहते हैं। जैसे- याच्-याचति/याचते, याचतः / याचेते, याचन्ति / याचन्ते आदि |

पुरुष-संस्कृत में तीन पुरुष होते हैं-

प्रथमः पुरुषः- सः / सा / तत् (वह) तौ / ते / ते (वे दो) ते / ते / तानि (वे सब)

इसके अतिरिक्त कोई भी नाम या जो मध्यम व उत्तम पुरुष नहीं है,वह प्रथम पुरुष होता है।

मध्यमः पुरुष:- त्वम् (तू) युवाम् (तुम दो) यूयम् (तुम सब)

उत्तमः पुरुषः- अहम् (मैं) आवाम् (हम दो) वयम् (हम सब)

वचनानि- संस्कृत में तीन वचन होते हैं:- एकवचनम्, द्विवचनम् और बहुवचनम्

धातु के रूप कर्ता के वचन व पुरुष के अनुसार चलते हैं अर्थात् जिस पुरुष व वचन का कर्ता होता है, उसी पुरुष व वचन का धातुरूप होता है। जैसे-

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमः पुरुष:	(सः) पठति	(तौ) पठतः	(ते) पठन्ति
मध्यमः पुरुष:	(त्वम्) पठसि	(युवाम्) पठथः	(यूयम्) पठथ
उत्तमः पुरुषः	(अहम्) पठामि	(आवाम्) पठावः	(वयम्) पठामः

लकाराः- संस्कृत में काल एवं स्थिति के अनुसार दस लकार माने गए है -

लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लुङ् लृङ्।

कक्षा नवीं तक केवल निम्न पांच लकारों का प्रयोग होता है-

लट्कार का प्रयोग वर्तमान काल की क्रिया के लिए होता है।

लृट् लकार का प्रयोग भविष्यत काल की क्रिया के लिए होता है।

लङ् लकार का प्रयोग भूतकाल को क्रिया के लिए होता है।

लोट् लकार का प्रयोग आज्ञा देने या लेने के अर्थ में किया जाता है।

विधिलिङ् लकार का प्रयोग परामर्श, नियम एवं संभावना के लिए किया जाता है

‘भू’ धातुः

लट् लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	भवति	भवतः	भवन्ति
मध्यमः पुरुषः	भवसि	भवथः	भवथ
उत्तमः पुरुषः	भवामि	भवावः	भवामः

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
मध्यमः पुरुषः	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
उत्तमः पुरुषः	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

लङ् लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
मध्यमः पुरुषः	अभवः	अभवतम्	अभवत
उत्तमः पुरुषः	अभवम्	अभवाव	अभवाम

लोट् लकारः (आज्ञा अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	भवतु	भवताम्	भवन्तु
मध्यमः पुरुषः	भव	भवतम्	भवत
उत्तमः पुरुषः	भवानि	भवाव	भवाम

विधिलिङ् लकारः (चाहिए अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः
मध्यमः पुरुषः	भवेः	भवेतम्	भवेत
उत्तमः पुरुषः	भवेयम्	भवेव	भवेम

‘नम्’ धातुः

लट् लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	नमति	नमतः	नमन्ति
मध्यमः पुरुषः	नमसि	नमथः	नमथ
उत्तमः पुरुषः	नमामि	नमावः	नमामः

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	नंस्यति	नंस्यतः	नंस्यन्ति
मध्यमः पुरुषः	नंस्यसि	नंस्यथः	नंस्यथ
उत्तमः पुरुषः	नंस्यामि	नंस्यावः	नंस्यामः

लङ् लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	अनमत्	अनमताम्	अनमन्
मध्यमः पुरुषः	अनमः	अनमतम्	अनमत
उत्तमः पुरुषः	अनमम्	अनमाव	अनमाम

लोट् लकारः (आज्ञा अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	नमतु	नमताम्	नमन्तु
मध्यमः पुरुषः	नम	नमतम्	नमत
उत्तमः पुरुषः	नमानि	नमाव	नमाम

विधिलिङ् लकारः (चाहिए अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	नमेत्	नमेताम्	नमेयुः
मध्यमः पुरुषः	नमेः	नमेतम्	नमेत
उत्तमः पुरुषः	नमेयम्	नमेव	नमेम

‘गम्’ धातु:

लट् लकार: (वर्तमानकाल)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	**गच्छति**	**गच्छत:**	**गच्छन्ति**
मध्यम: पुरुष:	**गच्छसि**	**गच्छथ:**	**गच्छथ**
उत्तम: पुरुष:	**गच्छामि**	**गच्छाव:**	**गच्छाम:**

लृट् लकार: (भविष्यत् काल)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	**गमिष्यति**	**गमिष्यत:**	**गमिष्यन्ति**
मध्यम: पुरुष:	**गमिष्यसि**	**गमिष्यथ:**	**गमिष्यथ**
उत्तम: पुरुष:	**गमिष्यामि**	**गमिष्याव:**	**गमिष्याम:**

लङ् लकार: (भूतकाल)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	**अगच्छत्**	**अगच्छताम्**	**अगच्छन्**
मध्यम: पुरुष:	**अगच्छ:**	**अगच्छतम्**	**अगच्छत**
उत्तम: पुरुष:	**अगच्छम्**	**अगच्छाव**	**अगच्छाम**

लोट् लकार: (आज्ञा अर्थ में)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	**गच्छतु**	**गच्छताम्**	**गच्छन्तु**
मध्यम: पुरुष:	**गच्छ**	**गच्छतम्**	**गच्छत**
उत्तम: पुरुष:	**गच्छनि**	**गच्छव**	**गच्छम**

विधिलिङ् लकार: (चाहिए अर्थ में)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	**गच्छेत्**	**गच्छेताम्**	**गच्छेयु:**
मध्यम: पुरुष:	**गच्छे:**	**गच्छेतम्**	**गच्छेत**
उत्तम: पुरुष:	**गच्छेयम्**	**गच्छेव**	**गच्छेम**

‘अस्’ धातु:

लट् लकार: (वर्तमानकाल)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	अस्ति	स्त:	सन्ति
मध्यम: पुरुष:	असि	स्थ:	स्थ
उत्तम: पुरुष:	अस्मि	स्व:	स्म:

लृट् लकार: (भविष्यत् काल)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	भविष्यति	भविष्यत:	भविष्यन्ति
मध्यम: पुरुष:	भविष्यसि	भविष्यथ:	भविष्यथ
उत्तम: पुरुष:	भविष्यामि	भविष्याव:	भविष्याम:

लङ् लकार: (भूतकाल)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
मध्यम: पुरुष:	आसी:	आस्तम्	आस्त
उत्तम: पुरुष:	आसम्	आस्व	आस्म

लोट् लकार: (आज्ञा अर्थ में)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	अस्तु	स्ताम्	सन्तु
मध्यम: पुरुष:	एधि	स्तम्	स्त
उत्तम: पुरुष:	असानि	असाव	असाम

विधिलिङ् लकार: (चाहिए अर्थ में)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथम: पुरुष:	स्यात्	स्याताम्	स्यु:
मध्यम: पुरुष:	स्या:	स्यातम्	स्यात
उत्तम: पुरुष:	स्याम्	स्याव	स्याम

‘प्रच्छ्’ धातुः

लट् लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	पृच्छति	पृच्छतः	पृच्छन्ति
मध्यमः पुरुषः	पृच्छसि	पृच्छथः	पृच्छथ
उत्तमः पुरुषः	पृच्छामि	पृच्छावः	पृच्छामः

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	प्रक्ष्यति	प्रक्ष्यतः	प्रक्ष्यन्ति
मध्यमः पुरुषः	प्रक्ष्यसि	प्रक्ष्यथः	प्रक्ष्यथ
उत्तमः पुरुषः	प्रक्ष्यामि	प्रक्ष्यावः	प्रक्ष्यामः

लङ् लकारः (भूतकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	अपृच्छत्	अपृच्छताम्	अपृच्छन्
मध्यमः पुरुषः	अपृच्छः	अपृच्छतम्	अपृच्छत
उत्तमः पुरुषः	अपृच्छम्	अपृच्छाव	अपृच्छाम

लोट् लकारः (आज्ञा अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	पृच्छतु	पृच्छताम्	पृच्छन्तु
मध्यमः पुरुषः	पृच्छ	पृच्छतम्	पृच्छत
उत्तमः पुरुषः	पृच्छानि	पृच्छाव	पृच्छाम

विधिलिङ् लकारः (चाहिए अर्थ में)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	पृच्छेत्	पृच्छेताम्	पृच्छेयुः
मध्यमः पुरुषः	पृच्छेः	पृच्छेतम्	पृच्छेत
उत्तमः पुरुषः	पृच्छेयम्	पृच्छेव	पृच्छेम

‘सेव्’ धातुः
आत्मनेपदी

लट् लकारः (वर्तमानकाल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	सेवते	सेवेते	सेवन्ते
मध्यमः पुरुषः	सेवसे	सेवेथे	सेवध्वे
उत्तमः पुरुष;	सेवे	सेवावहे	सेवामहे

लृट् लकारः (भविष्यत् काल)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	सेविष्यते	सेविष्येते	सेविष्यन्ते
मध्यमः पुरुषः	सेविष्यसे	सेविष्येथे	सेविष्यध्वे
उत्तमः पुरुषः	सेविष्ये	सेविष्यावहे	सेविष्यामहे

प्रश्नाः

क. उचितविकल्पेन रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. बालकस्य अत्र रक्षकः न …………………I

(क) अस्ति (ख) अस्मि (ग) सन्ति (घ) स्थः

2. अहं भवत्पुत्रान् नीतिशास्त्राऽभिज्ञान्............................I

(क) करिष्यति (ख) करिष्यसि (ग) करिष्यामि (घ) करिष्यामः

3. हे श्वेतकेतो! त्वं गुरुं प्रति.....................I

(क) गच्छतु (ख) गच्छानि (ग) गच्छाम (घ) गच्छ

4. शिष्याय अध्ययनं I

(क) रोचावहे (ख) रोचे (ग) रोचते (घ) रोचन्ते

ख. कोष्ठकात् उचितं विकल्पं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. अष्टावक्रः शास्त्रार्थं कृत्वा पण्डितान्.....................................|(अजयम् / अजयन् / अजयत्)

2. राजन् ! अहं भवद्राज्ये निवस्तुम्...I (इच्छति / इच्छामि / इच्छसि)

3. जलबिन्दवः शुष्कपर्णानाम् उपरि पतित्वा मधुरं सङ्गीतं................I (जनयति / जनयसि / जनयन्ति)

4. बालक: सदा सत्यं .... I (वदसि / वदन्ति / वदति)

5. सीता रामेण सह वनं .... I (अगच्छत् / अगच्छ / अगच्छम्)

प्रत्ययाः

1. रेखाङ्कित्तपदानां प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितम् उत्तरम् चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत ।

1. परोपकारं कृ + क्त्वा नरः पुण्यं लभते।

(क) क्रत्वा (ख) करित्वा (ग) कृत्वा

2. निर्धनेभ्यः वस्त्राणि दा + क्त्वा धनिकः सन्तुष्टः अभवत्।

(क) दात्वा (ख) दत्वा (ग) यच्छित्वा

3. वयं गृहं गन्तुम् इच्छामः।

(क) गम् + तुमुन् (ख) गम् + क्तवतु (ग) गम् + क्त्वा

4. गोपालः विद्यालयात् आगत्य गृहकार्यं करोति।

(क) आ + गम् + त्य (ख) आ + गम् + ल्यप् (ग) आ + गम् + क्त

5. रविः पठ् + क्त्वा क्रीडति।

(क) पठ्त्वा (ख) पठत्वा (ग) पठित्वा

6. राधिका धावन्ती मातुः सेवां करोति।

(क) धाव् + क्तवतु (ख) धाव् + शतृ (ग) धाव् + शानच्

7 बालकः दुग्धम् पा + क्त्वा संतुष्टः भवति।

(क) पिबित्वा (ख) पीत्वा (ग) पात्वा

8. सा चिटिकां क्री + तुमुन् पङ्क्तौ तिष्ठति।

(क) क्रीतुम् (ख) क्रेतुम् (ग) क्रतुम्

9 बालः जलम् आनीय वृक्षान् सिञ्चति।

(क) आ + नी + क्त (ख) आ + नी + ल्यप् (ग) आ + नि + ल्यप्

10 मित्राणि जन्तुशालां परि + भ्रम् + ल्यप् मृगान् अपश्यन् ।

(क) परिभ्रमल्य (ख) परिभ्रमीय (ग) परिभ्रम्य

2. रेखाङ्कितपदानां प्रकृति-प्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा उचितम् उत्तरं विकल्पेभ्यः चित्वा लिखत-

1. **भू + क्त्वा**

(क) भूतं (ख) भू क्त्वा (ग) भवितुम् (घ) भूत्वा

2. दा + तुमुन्

(क) दातुमुन् (ख) दातुम् (ग) दतुमुन् (घ) दाम्

3. प्र + दा + ल्यप्

(क) प्रदाय (ख) प्रदानम् (ग) प्रदाप् (घ) प्रदायिन्

4. पठ् + क्त्वा

(क) पठत्वा (ख) पठनम् (ग) पठित्वा (घ) पठम्

3. रेखाङ्कितपदेषु प्रकृति-प्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा उत्तरं लिखत- (केवलं त्रयम्)

1. तानि एव मिलित्वा पृथक्तया वा अस्माकम् पर्यावरणम् रचयन्ति।

    क. मिल् + त्वा　　　　ख. मिल् + क्त्वा

    ग. मिलि + कत्वा　　　　घ. मिल् + त्व

2. चित्रविचित्रवस्तूनि दृष्ट्वा गम्+शतृ सा विस्मयं प्राप्तवती।

    क. गच्छन्ती　　　　ख. गता

    ग. गच्छन्　　　　घ. गच्छन्ति

3. रामस्य सेना लंकाम् गम् + तुमुन् सेतुम् निर्माणं करोति।

    क. गत्वा　　　　ख. गातुम्

    ग. गन्तुम्　　　　घ. गतम्

4. बालिका विहस्य वस्तुम् स्वीकरोति।

    क. विहस् + य　　　　ख. वि + हस्य

    ग. विहस् + ण्यत्　　　　घ. वि + हस् + ल्यप्

अव्ययानि

1. प्रदत्तविकल्पेभ्यः समुचितम् अव्ययपदं चित्वा वाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. सत्यम् .... जयते।

    (क) अलम्　　(ख) नमः　　(ग) एव　　(घ) अपि

2. रमा..........स्वमातुः संस्कृतशिक्षां प्राप्तवती।

    (क) अति　　(ख) अघि　　(ग) अपि　　(घ) उपरि

3. अत्र..........अपि निराश्रिताः स्त्रियः ससम्मानं जीवनं यापयन्ति।

    (क) तदा　　(ख) अधुना　　(ब) पश्तिः　　(ग) अधः

4. ईश्वर: ....वर्तते।

    (क) तथापि　　(ख) कदापि　　(ग) सर्वत्र　　(घ) सदा

5. भक्तः.................ईश्वरं भजति|

    (क) अपि　　(ख) च　　(ग) सर्वदा　　(घ) तथा

2. अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषाप्रदतै: उचितै: अव्ययपदै: पूरयित्वा लिखत-

(यदा,　श्वः,　तदा,　ह्यः)

(i) **…………….** आम्रवृक्षा**:** प्रफुल्लन्ति तदा कोकिला**:** अपि गायन्ति।

(ii) रमेशः**……………** मातुलस्य गृहं गमिष्यति।

(iii) **…………….** रमायाः जन्मदिवसः आसीत्।

(iv) यदा चौरः आयाति**…………..** कुक्कुरा**:** बुक्कन्ति।

3. प्रदत्तविकल्पेभ्यः समुचितम् अव्ययपदं चित्वा वाक्येषु रिक्तस्थानानि पूरयत-

1. त्वं .... वससि?

   (क) कुतः (ख) कुत्र (ग) किम् (घ)कति

2. अहम् .... धर्मशालायां वसामि।

   (क) सर्वदा (ख) कदा (ग) अत्र (घ) यत्र

3. स्वभाव: .... एषः परोपकारिणाम्।

   (क) अपि (ख) एव (ग) च (घ) सम्यक्

4. देशं धर्मं .... रक्षितुम्।

   (क) कुतः (ख) अपि (ग) किम् (घ) च

5. .... विद्योतमा तत्र कालिदासः।

   (क) यत्र (ख) अत्र (ग) यदि (घ) यदा

6. .... इदं भवान् करोति?

   (क) एकदा (ख) पुरा (ग) किम् (घ) कति

7. प्रदेशोऽयम् अस्माभिः त्याज्य .... ।

   (क) च (ख) एव (ग) सम्यक् (घ) सर्वत्र

8. यदि सः पठति .... उत्तीर्णः भविष्यति।

   (क) एव (ख) ह्यः (ग) अपि (घ) तर्हि

9. विद्वान् .... कर्मं करोति।

   (क) सम्यक् (ख) एव (ग) कदा (घ) कुत्र

10. वायुः .... समानरूपेण प्रवहति।

    (क) एकत्र (ख) पुरा (ग) सर्वत्र (घ) एकदा

संख्या

1. प्रदत्तरिक्तस्थानानि संङ्ख्यावाचिपदैः पूरयत-

1. निम्बवृक्षे...................... खगौ तिष्ठतः।

   (क) द्वौ (ख) द्वे (ग) द्वि

2. तस्य ....भगिन्यः सन्ति।

   (क) चतस्रः (ख) चतुरः (ग) चत्वारः

3. वेदा:............... सन्ति।

   (क) चत्वारि (ख) चत्वारः (ग) चतुर

4. दशरथस्य ....राज्ञ्यः आसन्।

   (क) तिस्रः (ख) त्रीणि (ग) त्रयः

5. ....बालकाः कन्दुकेन सह क्रीडन्ति।

   (क) चत्वारः (ख) चतुर्भिः (ग) चतुर्थ्यः

6. ....वृक्षाभ्यां फलानि पतन्ति।

(क) द्वे (ख) द्वेभ्याम् (ग) द्वाभ्याम्

7. अस्मिन् कक्षे..................... बालिकाः सन्ति।

(क) त्रीणि (ख) तिस्रः (ग) त्रयः

8. .... पाण्डवाः आसन्।

(क) पञ्च (ख) पञ्चभिः (ग) पञ्चसु

9. तस्य............... मित्रे स्तः।

(क) द्वि (ख) द्वे (ग) द्वौ

10. सः....................... कथां लिखति।

(क) एकाम् (ख) एके (ग) एकम्

11. अहं तुभ्यम् ....निमन्त्रणपत्रं दास्यामि।

(क) एकः (ख) एकस्मिन् (ग) एकम्

12...................... सरोवरेषु नीलकमलानि सन्ति।

(क) त्रयेषु (ख) त्रिपु (ग) तिसृषु

13. विद्यालये मया.............वृक्षाः आरोपिताः।

(क) चत्वारि (ख) चत्वारः (ग) चतुराः

14. तस्मिन् वने............................ विशालौ वृक्षौ स्तः।

(क) द्वौ (ख) द्वाभ्याम् (ग) द्वे

15. तेन संस्कृतभाषायाम् ....कथा लिखिता।

(क) एकम् (ख) एका (ग) एकस्मिन्

2. अन्कान् दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि संख्या वाचक-पदैः पूरयत-

(1) विद्यालये **…………… (10)** कक्षा**:** सन्ति।

(2) **…….. (3)** बालकाः क्रीडन्ति।

(3) **……. (1)** बालिका सस्वरं श्लोकपाठं करोति।

(4) पुष्पेषु**……… (3)**कमलपुष्पाणि सन्ति।

3. संख्यावाचि-पदानां कृते संस्कृतभाषायाम् उचितं रूपं लिखित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।

क. वेदा: -------------------- (4) सन्ति ।

ख. परिवारे -------------------- (3) कन्याः सन्ति ।

ग. मोहन: -------------------- (75) प्रतिशताङ्कान् प्राप्तवान् ।

घ. विद्यालये -------------------- (28) कक्षा: सन्ति ।

ङ. पिता पुत्राय -------------------- (100) रुप्यकाणि ददाति

उच्चारणस्थानानि

उत्तराणि- 1. क) कण्ठः, 2. ख) मूर्धा, 3. ख) कण्ठः, 4. क) कण्ठः, 5. ग) मूर्धन्य:
6. ख) दन्ताः 7. क) तालव्य: 8. क) श् 9. ख) नासिक्याः 10. क) र्

सन्धिः

उत्तराणि

1. (घ) पुस्तक + आलयम् , 2. (क) विद्या + अर्थिनः, 3. (घ) लोक + एषणा, 4. (ख) परम + ईश्वरः
5. (ग) हित + उपदेशात् 6. (घ) यद्यपि, 7. (ख) क: + चित् 8. (क) अध्ययन + अर्थम्
9. (क) बृह: + पति: 10. (ख) महा + उत्साहः 11. (क) किं करोति 12. (क) जगत् + ईश्वरः
13. (क) अत्यधिकम् 14. (ग) महा + ईशः 15. (ख) न + अस्ति 16. (क) प्रतिकूल + उपहितम्
17. (क) स + अर्थान् 18. (क) पञ्चेन्द्रियाणि 19. (घ) गुरौ+ आगते 20. (क) प्रति + एक:

कारक-उपपदविभक्तयः

उत्तराणि

1. सलिले, 2. शुण्डेण, 3. ग्रामं, 4. हरये, 5. गृहात्, 6. रामं, 7. बालकाय, 8. बिडालात्, 9. शिशवे, 10. भूमेः, 11. वर्गे, 12. सत्येन, 13. विवादेन, 14. रमायाः, 15. ग्रामम्, 16. मञ्चस्य, 17. गर्ते, 18. विद्याम्, 19. मित्रैः, 20. दशरथस्य, 21. चौरात्, 22. हिमालयात्, 23. सूर्याय, 24. पुत्र्यां, 25. ग्रामं

शब्दरूपाणि

उत्तराणि- 1. वशिष्ठस्य, 2. हिंसा, 3. पत्रिकायाम्, 4. उद्याने, 5. विद्यालयस्य
6. रामायणस्य, 7. वन्दनां, 8. बालकाय, 9. कन्याभिः, 10. अस्माकं

धातुरूपाणि

उत्तराणि-

क.

(1) (क) अस्ति 2. (ग) करिष्यामि 3. (घ) गच्छ् 4. (ग) रोचते

ख.

1. अजयत् 2. इच्छामि, 3. जनयन्ति 4. वदति, 5. अगच्छत्

प्रत्ययाः

उत्तराणि – (1)

1. (ग), 2. (ख), 3. (क), 4. (ख), 5. (ग),
6. (ख), 7. (ख) 8. (ख) 9. (ख) 10. (ग)

उत्तराणि – (2)

1. (घ) भूत्वा **2.** (ख) दातुम् **3.** (क) प्रदाय **4.** (ग) पठित्वा

उत्तराणि- (3)
1. ख. मिल् + क्त्वा, 2. क. गच्छन्ती, 3. ग. गन्तुम्, 4. घ. वि + हस् + ल्यप्

अव्ययानि

उत्तराणि –(1)
1. (ग), 2. (ग), 3. (ख), 4. (ग), 5. (ग),
उत्तराणि –(2)
1. यदा 2. श्वः 3. ह्यः 4. तदा
उत्तराणि- (3)
1. (ख) कुत्र 2. (ग) अत्र 3. (ख) एव 4. (घ) च 5. (क) यत्र
6. (ग) किम् 7. (ख) एव 8. (घ) तर्हि 9. (क) सम्यक् 10. (ग) सर्वत्र

संख्या

उत्तराणि (I)

1. (क), 2. (क), 3. (ख), 4. (क), 5. (क),
6. (ग), 7. (ख), 8. (क), 9. (ख), 10. (क)
11. (ग), 12. (ख), 13. (ख), 14. (क), 15. (ग)

II. 1. दश 2. त्रयः 3. एका 4. त्रीणि

III.
1. चत्वारः, 2. तिस्रः, 3. पञ्चसप्ततिः, 4. अष्टाविंशतिः, 5. शतम्

पठितावबोधनम् (30)

गद्यांशाः

1.

अधोलिखितं पठितगद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

ब्राह्मणं दृष्ट्वा नकुलः रक्तविलिप्त: मुख-पाद: तस्य चरणयोः अलुंठत् | विप्रः तथाविधं तं दृष्ट्वा बालकोऽनेन खादितः इति अवधार्य कोपात् नकुलं व्यापादितवान् | अनन्तरं यावत् उपसृत्य अपत्यं पश्यति तावद् बालकः सुस्थः सर्पश्च व्यापादितः तिष्ठति | ततः तम् उपकारकं नकुलं मृतं निरीक्ष्य आत्मानं मुषितं मन्यमानः ब्राह्मणः परं विषादम् अगच्छत् | अत उच्यते –

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् |
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ||

एकपदेन उत्तरत- **(½ x2=1)**

(क) ब्राह्मणः कोपात् कम् व्यापादितवान् ?

(ख) नकुलेन कः व्यापादितः ?

(ग) नकुलस्य मुखपादाः केन विलिप्ताः ?

पूर्णवाक्येन उत्तरत- **(2x1=2)**

(क) परमापदां पदं किम् ?

(ख) कीदृशः नकुलः ब्राह्मणस्य चरणयोः अलुठत् ?

भाषिक कार्यम् - **(1x2=2)**

क) 'नकुलः रक्तविलिप्त:'- अत्र विशेषणपदं किम् ?

ख) 'बालकः सुस्थः सर्पश्च व्यापादितः तिष्ठति' अस्मिन् वाक्ये बालिकाया: विलोमपदं किम् अस्ति?

ग) 'नकुलः तस्य चरणयोः अलुंठत्'- अत्र कर्तृपदं किम् अस्ति?

2.

अधोलिखितं पठितगद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

भोजः - साधु कुविन्द! साधु! कीदृशी लालित्यपूर्णा पदयोजना 'कवयामि वयामि यामि'- धन्योऽसि त्वम्। अहमपि आत्मानं धन्यं मन्ये, यस्य राज्ये तन्तुवाया:, अयस्कारा:, शिल्पिनः, श्रमिका: अपि ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति।

(तन्तुवायं प्रति) भोः कविवर! गृहाण पुष्कलं स्वर्णमयं पारितोषिकंI निजम् आवासम् च प्रयाहि I (मन्त्रिणं प्रति) पण्डितः लक्ष्मीधर: मम राजभवने वासयितव्य: यावद् अपरा व्यवस्था न भवति।

एकपदेन उत्तरत- **(½ x2=1)**

(क) पण्डितः कुत्र वासयितव्य: ?

(ख) पदयोजना कीदृशी आसीत्?

(ग) पण्डितस्य नाम क: अस्ति?

पूर्णवाक्येन उत्तरत- **(2x1=2)**

(क) आत्मानं क: धन्यं मन्ये ?

(ख) भोजस्य राज्ये के ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति?

भाषिक कार्यम् - **(1x2=2)**

(1) "धन्योऽसि त्वम्"- इत्यत्र कर्तृपदं किम् ?

(2) "श्रमिका: अपि ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति" अत्र विशेषणपदं किम् अस्ति ?

(3) "अन्या"- अनुच्छेदे पर्यायपदं किं प्रयुक्तम् ?

3.

अधोलिखितं पठितगद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

एकदा अयं मुनिः क्वापि नगरे एकं ब्राह्मणगृहम् प्राप्य तद्गृहिणीं भिक्षामयाचत। सा पतिव्रता गृहिणी तम् अवदत्– "प्रतीक्षस्व क्षणं, यावद् भर्तुः परिचर्यां समापये" इति। एतत् श्रुत्वा स मुनिः तां कोपदृष्ट्या दृष्टवान्। सा विहस्य अभाषत्- "मुने ! न अहं बलाकेति"। तत् आकर्ण्य विस्मितः मुनिः "एतत् कथमिव ज्ञातमनया" इति चिन्तयन् तत्र उपाविशत् ।

ततश्च सा साध्वी भर्तुः शुश्रूषां कृत्वा भिक्षामादाय मुनेः अन्तिकम् आगता। स च मुनिः बद्धाञ्जलिः तामवदत् – "कथं त्वया अनन्यगोचरो बलाकावृत्तान्तो ज्ञात इति ब्रूहि, ततो भिक्षां ग्रहीष्ये।"

एकपदेन उत्तरत- **(½ x2=1)**

क) मुनिः कां भिक्षाम् अयाचत्?

ख) गृहिणी कस्य परिचर्यां करोति स्म?

ग) साध्वी भिक्षामादाय कस्य अन्तिकम् आगता?

पूर्णवाक्येन उत्तरत- **(2x1=2)**

क) मुनिः किं चिन्तयन् तत्र उपाविशत्?

ख) सा पतिव्रता गृहिणी मुनिम् किम् अवदत्?

भाषिक कार्यम् - **(1x2=2)**

क) 'सा पतिव्रता गृहिणी तं अवदत्' वाक्ये अस्मिन् किं विशेषणपदम् प्रयुक्तम्?

ख) 'ऋषि:' इति पर्यायपदं किं प्रयुक्तम्?

ग) 'सा विहस्य अभाषत्'- अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किं प्रयुक्तम्?

4.

अधोलिखितं पठितगद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

स मुनि: समन्विष्य तं विपणिस्थं मांसानि विक्रीणन्तम् उपागच्छत् I धर्मव्याधश्च दृष्ट्वा एव तं मुनिम् अभाषत्- "ब्रह्मन्! किं पतिव्रतया तया इह त्वं प्रेषित:?" तत् आकर्ण्य स मुनिर्विस्मित: तं धर्मव्याधम् अवदत्-"भद्र! मांसविक्रयिण: ते कथम् ईदृशं विज्ञानम्"? धर्मव्याध: अवदत्-"ब्रह्मन्! अहं मातापित्रोर्भक्तः। तौ हि मम परायणम् । अहं तौ स्नापयित्वा स्नामि, भोजयित्वा भोजनं स्वीकरोमि I शाययित्वा च स्वपिमि I तेन मे एतादृशं विज्ञानम्I अन्यहतानां च मृगादीनां मांसानि स्वधर्मं इति मत्वा वृत्यर्थं विक्रीणे, न तु धनलिप्सया ।

एकपदेन उत्तरत- **(½ x2=1)**

क) कौ मम परायणम् स्तः?

ख) धर्मव्याधः पितरौ किं कृत्वा भोजनं स्वीकरोति?

ग) क: तं मुनिम् अभाषत्?

पूर्णवाक्येन उत्तरत- **(2x1=2)**

क) धर्मव्याधः कयोः भक्तः आसीत्?

ख) धर्मव्याध: तं मुनिम् किम् अभाषत्?

भाषिक कार्यम् - **(1x2=2)**

(क) 'अहं तौ स्नापयित्वा स्नामि' इत्यत्र कर्तृपदं किम्?

(ख) 'एतादृशं विज्ञानम्' अत्र विशेष्यपदं किम् ?

(ग) 'ऋषि:' इति पर्यायपदं किं प्रयुक्तम्?

5.

अधोलिखितं पठित गद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

बालः अष्टावक्रः मित्रैः सह क्रीडित्वा गृहं प्रत्यावृत्तः । स जननीम् अपृच्छत् "मातः! क्व आस्ते मम पिता" इति। साऽवदत्- "जात ! तव पिता राजर्षेः जनकस्य सभां विद्वद्भिः सह शास्त्रार्थाय गतः आसीत्, किन्तु अधुना यावत् न प्रतिनिवृत्तः । अहमपि चिन्तातुरा अस्मि।" इदं निशम्य अष्टावक्रः प्रत्यवदत् "जननि ! अलं चिन्तया। श्वः प्रभाते एव अहं राजसभां गत्वा ज्ञास्यामि का वार्ता" इति। माताऽवदत् "त्वं बालोऽसि। राजसभायां तव प्रवेशो न सुलभः । तत्र तव उपहासोऽपि सम्भाव्यते।" विलक्षणप्रतिभासम्पन्नः सर्वशास्त्रपारङ्गतः अष्टावक्रः अभाषत् "मातः! मा भैषीः ईदृशीं तादृशीं वा आशङ्कां मा विधेहि। अहं पित्रा सह क्षिप्रमागमिष्यामि।"

इत्युक्त्वा मात्रा अनुमतः अष्टावक्रः राजसभां गतः । कथमपि सभायां लब्धप्रवेशः स राजानं सविनयं प्राणमत्। तस्य वक्रदेहं वीक्ष्य सभास्थिताः पण्डिताः तारस्वरेण अहसन्।

एकपदेन उत्तरत- **(½ x2=1)**

(क) अष्टावक्रः कै: सह क्रीडित्वा गृहं प्रत्यावृत्तः?

(ख) मात्रा अनुमत: अष्टावक्र: कुत्र गत:?

(ग) अहं केन सह क्षिप्रमागमिष्यामि?

पूर्णवाक्येन उत्तरत- **(2x1=2)**

(क) माता अष्टावक्रं किम् अवदत्?

(खं) अष्टावक्र: जननीं किम् अपृच्छत् ?

भाषिक कार्यम् - **(1x2=2)**

(क) 'अष्टावक्रः मित्रैः सह क्रीडित्वा गृहं प्रत्यावृत्तः' इत्यत्र कर्तृपदं किम् ?

(ख) 'तस्य वक्रदेहं वीक्ष्य सभास्थिताः पण्डिताः तारस्वरेण अहसन्' अत्र विशेष्यपदं किम् अस्ति ?

(ग) 'जनक:' इति किं पर्यायपदं प्रयुक्तम् ?

उत्तरसंकेता:

पठितावबोधनम् - 1

1) क) नकुलं ख) सर्प: घ) रक्तेन

2) क) अविवेकः परमापदां पादम् I, ख) रक्त: विलिप्त: मुख-पादयो: नकुल: ब्राह्मणस्य चरणयोः अलुठत् I

3) क) रक्तविलिप्त: ख) बालक:, ग) नकुल:

पठितावबोधनम् - 2

1) क) राजभवने, ख) लालित्यपूर्णा, ग) लक्ष्मीधर:

2) क) भोजराज: आत्मानं धन्यं मन्ये I

ख) भोजस्य राज्ये तन्तुवाया: अयस्कारा:, शिल्पिनः, श्रमिका:च अपि ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति I

3) क) त्वम्, ख) ललितां, ग) अपरा

पठितावबोधनम् -3

1) क) गृहिणीम् ख) भर्तुः ग) मुने:

2) क) मुनिः " एतत् कथमिव ज्ञातमनया" इति चिन्तयन् तत्र उपाविशत् |

ख) सा पतिव्रता गृहिणी मुनिम् अवदत्– "प्रतीक्षस्व क्षणं, यावद् भर्तुः परिचर्यां समापये" इति।

3) क) पतिव्रता ख) मुनि: ग) सा

पठितावबोधनम्-4

1) क) मातापितरौ ख) भोजयित्वा ग) धर्मव्याध:

2) क) धर्मव्याधः मातापित्रो: भक्तः आसीत् I,

ख) धर्मव्याध: दृष्ट्वा तं मुनिम् अभाषत्- "ब्रह्मन्! किं पतिव्रतया तया इह त्वं प्रेषित:?"

3) क) अहम् ख) विज्ञानम्, ग) मुनि:

पठितावबोधनम्-5

1) क) मित्रैः ख) राजसभां ग) पित्रा

2) क) साऽवदत्- "जात ! तव पिता राजर्षेः जनकस्य सभां विद्वद्भिः सह शास्त्रार्थाय गतः आसीत्, किन्तु अधुना यावत् न प्रतिनिवृत्तः । अहमपि चिन्तातुरा अस्मि।"

ख) अष्टावक्र: जननीम् अपृच्छत् "मातः! क्व आस्ते मम पिता" इति।

3) क) अष्टावक्र: ख) पण्डिताः ग) पिता

पद्यांशाः

(1)

क्षमा दाता गुणग्राही स्वामी पुण्येन लभ्यते।
अनुकूलः शुचिर्दक्षः कविर्विद्वान् सुदुर्लभः ॥

I. एकपदेन उत्तरत-

(i) क्षमी दाता गुणग्राही कः पुण्येन लभ्यते?

(ii) अनुकूलः शुचिर्दक्षः क: सुदुर्लभ:?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

i) कीदृश: कविर्विद्वान् सुदुर्लभः?

ii) कीदृश: स्वामी पुण्येन लभ्यते?

III. निर्देशानुसारं प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितं उत्तरं चित्वा लिखत-

(i) 'प्रतिकूलः' इति पदस्य विपर्ययः कः?

(ii) 'स्वामी पुण्येन लभ्यते' अत्र क्रियापदं प्रयुक्तम्?

(2)

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे ।
फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव ॥

I. एकपदेन उत्तरत-

(i) के अन्यस्य छायां कुर्वन्ति?

(ii) वृक्षाः स्वयं कुत्र तिष्ठन्ति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

i) वृक्षाः किमर्थं फलन्ति?

III. उचितम् उत्तरं चित्वा लिखत-

(i) 'कुर्वन्ति' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम्?

(ii) 'छायायाम्' इति पदस्य विलोमपदम् अत्र किं प्रयुक्तम् ?

(3)

पत्र-पुष्प-फलच्छाया-मूल-वल्कलदारुभिः ।
गन्ध-निर्यास-भस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते ॥

I. एकपदेन उत्तरत-

(i) वृक्षाः कान् वितन्वते?

(ii) के अस्मभ्यम् पत्रपुष्पफलादीनि ददति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) वृक्षाः जनेभ्यो किं-किं यच्छन्ति?

III. निर्देशानुसारं प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितं उत्तरं चित्वा लिखत-

(i) 'सुमनं' इत्यर्थे पद्यांशे किं पदं प्रयुक्तम्?

(ii) अस्मिन् श्लोके कर्तृपदं किम् अस्ति ?

(4)

मूलं भुजङ्गैः शिखरं प्लवङ्गैः शाखा विहंगैः कुसुमानि भृङ्गैः ।
नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रितं सत्त्वभरैः समन्तात् ॥

I. एकपदेन उत्तरत-

(i) चन्दनपादपस्य शाखा कैः आश्रिता?

(ii) चन्दनपादपस्य शिखरं कैः आश्रितम् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) कस्य भागाः कैः समन्तात् आश्रिताः?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत-

(i) वानरैः इत्यर्थे किं पदमत्र प्रयुक्तम्?

(ii) 'अस्ति' इत्यस्य कर्तृपदम् किम् ?

(5)

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम्।
मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते॥ 1॥

I. एकपदेन उत्तरत-

(i) प्रस्तरखण्डेषु कैः रत्नसंज्ञा विधीयते?

(ii) पृथिव्यां कति रत्नानि?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि कानि सन्ति? तेषां नामानि लिखत I

III. भाषिककार्यम्-

(1) 'प्राज्ञैः' इति पदस्य विलोमपदं श्लोकात् चित्वा लिखत-

(2) 'सलिल:' इत्यर्थे श्लोके किं पदं प्रयुक्तम्?

(6)

कल्पद्रुमः कल्पितमेव सूते, सा कामधुक् कामितमेव दोग्धि।
चिन्तामणिश्चिन्तितमेव दत्ते, सतां हि सङ्गः सकलं प्रसूते॥ 2॥

I. एकपदेन उत्तरत-

(i) कल्पितमेव कः सूते?

(ii) का कामितमेव दोग्धि?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) चिन्तामणिः किम् दत्ते?

III. भाषिककार्यम्-

(1) 'वृक्षः' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

(2) 'सतां हि सङ्गः सकलं प्रसूते' अत्र क्रियापदं किम्?

(7)

गच्छन् पिपीलको याति योजनानां शतान्यपि।
अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति॥ 3॥

I. एकपदेन उत्तरत-

(i) कः गच्छन् योजनानां शतान्यपि गच्छति?

(ii) अगच्छन् कः पदमपि न गच्छति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) गच्छन् पिपीलकः कति योजनानि गच्छति?

III. निर्देशानुसारम् उत्तरत-

(क) अस्मिन श्लोके 'गरुड़; इत्स्य किं पर्यायपदं प्रयुक्तम्?

(ख) 'गच्छन् पिपीलको याति' अत्र क्रियापदं किम् अस्ति ?

(8)

शोको नाशयते धैर्यं, शोको नाशयते श्रुतम् ।
शोको नाशयते सर्वं, नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ 4॥

I. एकपदेन उत्तरत-

(i) सर्वं कः नाशयते?

(ii) शोकसम: कः न अस्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) केन समं रिपुः न अस्ति?

III. निर्देशानुसारं लिखत-

(i) 'मित्रम्' इति पदस्य विलोमपदं किम् प्रयुक्तम् ?

(ii) ' शोको नाशयते धैर्यं '-अत्र क्रियापदं किम् ?

(9)

काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानाद्
भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।
सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां
मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ॥

1. एकपदेन उत्तरत-

(i) तोयम् का ददाति?

(ii) मथ्यमानाद् काष्ठात् कः जायते?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) सर्वप्रयत्नाः कीदृशाः फलन्ति?

III. निर्देशानुसारं लिखत-

(i) 'अग्नि:' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम्?

(ii) 'अनलः' इति पदस्य पर्यायपदं श्लोके किं प्रयुक्तम् ?

(10)

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः कुलस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा बलवतां धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ 10 ॥

1. एकपदेन उत्तरत-

(i) ऐश्वर्यस्य विभूषणं किम् अस्ति ?

(ii) क्षमा केषां विभूषणम् ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

परं भूषणं किम् अस्ति?

III. निर्देशानुसारम् उत्तराणि लिखत -

(i) 'आयः' इत्यस्य विलोमपदम् अत्र किं प्रयुक्तम् ?

(ii) ' शीलं परं' अत्र विशेष्यपदम् किं प्रयुक्तम्?

उत्तरसंकेत-पद्यांशाः

उत्तराणि-1

1. (i) स्वामी (ii) कविर्विद्वान्

II. (i) अनुकूलः शुचिः दक्षः कविः विद्वान् सुलभः न अस्ति।
(ii) क्षमा दाता गुणग्राही स्वामी पुण्येन लभ्यते।

III. (i) अनुकूलः । (ii) लभ्यते

उत्तराणि-2

I. (i) वृक्षाः (ii) आतपे

II. (i) वृक्षाः परार्थाय फलन्ति।

III. (i) वृक्षाः (ii) आतपे

उत्तराणि-3

1. (i) कामान् (ii) वृक्षाः।

II. (i) वृक्षाः जनेभ्यो पत्रं, पुष्पं, फलं, छाया, मूलं वल्कलं दारू, गन्ध, निर्यासः, भस्म, अस्थिः, तोक्य च यच्छन्ति।

III. (i) पुष्पं। (ii) वितन्वते

उत्तराणि-4

1. (i) विहङ्गैः (ii) प्लवङ्गैः।

II. (i) चन्दनपादपस्य भागाः सत्त्वभरैः आश्रिताः।

III. (i) प्लवङ्गैः (ii) तत् चन्दनम्

उत्तराणि-5

I. (i) मूढैः (ii) त्रीणि

II. (i) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि-जलम्, अन्नम्, सुभाषितम् च सन्ति।

III. (1) मूढैः (2) जलम्

उत्तराणि-6

I. (i) कल्पद्रुमः (ii) कामधुक्

II. (i) चिन्तामणिः चिन्तितमेव दत्ते।

III. (1) द्रुमः (2) प्रसूते

उत्तराणि-7

I. (1) पिपीलकः (ii) वैनतेयः

II. (i) गच्छन् पिपीलकः शतान्यपि योजनानां गच्छति।

III. (क) वैनतेय: (ख) याति

उत्तराणि-8

I. (i) शोकः (ii) रिपुः

II. (i) शोकसमं रिपुः नास्ति ।

III. (i) रिपुः (ii) नाशयते

उत्तराणि-9

I. (i) भूमिः (ii) अग्निः

II. (i) मार्गारब्धाः सर्वप्रयत्नाः फलन्ति।

III. (i) जायते (ii) अग्निः।

उत्तराणि-10

1. (i) सुजनता (ii) बलवतां

II. (i) शीलम् परं भूषणम् अस्ति।

III. (i) व्ययः (ii) शीलम्

नाट्यांशाः

(क)

(धारानगर्यां भोजराजस्य राजसभा। सर्वे अमात्याः कर्मचारिणः च यथास्थानम् आसनानि अध्यासते)

(प्रविश्य)

द्वारपालः जयतु देवः। द्रविडदेशीयः लक्ष्मीधरनामा कश्चिद् विद्वान् देवस्य दर्शनार्थं द्वारदेशम् अध्यास्ते ।

भोजः सादरं प्रवेशय।

द्वारपालः यथा आदिशति देवः (निष्क्रान्तः)

लक्ष्मीधरः (द्वारपालेन सह प्रविश्य), राजन्। अभिवादये भवन्तम्। दिनकरदीप्तिरिव भवत्कीर्तिः दिक्षु प्रसारम् आप्नोतु। वर्धन्तां विभवाः सौख्यानि च। लसन्तु सम्पदः, विलयं व्रजन्तु च विपदः। प्रतिष्ठां लभतां विद्वद्गणः। सततम् एधतां विद्यासु कलासु व भवदनुरागः।

I. एकपदेन उत्तरत-

(i) लक्ष्मीधरनामविद्वान् कुत्र अध्यास्ते?

(ii) नृपस्य कीर्तिः कथं दिक्षु प्रसारम् आप्नोतु?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) के यथास्थानम् आसनानि अध्यास्ते?

III. भाषिककार्यम्-

(i) 'सर्वे अमात्याः' एतयोः पदयोः विशेष्यः कः?

(ii) 'विपदः' पदस्य विपर्ययः नाट्यांशात् एव चित्वा लिखत।

(ख)

भोजः अनुगृहीतोऽस्मि । कुतः समागमनम् अत्रभवताम् ?

लक्ष्मीधरः राजन् ! यत्र जलपूर्णं सरः भवति, तत्र पक्षिणः स्वयम् समायान्ति । अहमपि भवतां विद्यानुरागं दानशीलतां च समाकर्ण्य समागतोऽस्मि । भवद्राज्ये निवस्तुम् इच्छामि।

भोजः ममैतत् सौभाग्यं यद् भवादृशाः विद्वांसः मम पण्डितपरिषदं विभूषयेयुः। (मन्त्रिणं प्रति) मन्त्रिवर ! नगरपालं समाहूय आदिश्यतां यत् सः लक्ष्मीधरविदुषे निवासव्यवस्थां कारयतु। नगरे कृतनिवासम् अपठितं जनं निःसार्य तद्गृहे एषः पण्डितवरः वासयितव्यः ।

I. एकपदेन उत्तरत-

(i) भोजस्य सभायां कः समागतः?

(ii) लक्ष्मीधर: कुत्र निवस्तुम् इच्छति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) भोजः नगरपालं समाहूय किम् आदेष्टुम् अकथयत् ?

III. निर्देशानुसारं लिखत-

(i) 'जलपूर्णं सरः भवति'-अत्र क्रियापदं किम् ?

(ii) 'तड़ागः' इत्यर्थे अत्र किं पदं प्रयुक्तम् ?

(ग)

नगरपालः (प्रविश्य) महाराज! आनीतोऽयं कुविन्दः। अयं काव्यं कर्तुं न जानाति।

भोजराजः (कुविन्दं प्रति) भोः त्वं काव्यं कर्तुं न जानीषे। अतः राजकोषात् धनं गृहीत्वा क्वचिदन्यत्र प्रस्थानं कुरु। तव गृहे एष पण्डितवरः सकुटुम्बः स्थास्यति।

तन्तुवायः राजन्! राजनियमः तु मया पालनीयः एव तथापि श्रूयतां मम एकं निवेदनम्।

भोजराजः त्वरितं ब्रूहि!

तन्तुवायः महाराज! तन्तुवयनं मम व्यवसायः। अहं रात्रिन्दिवं परिश्रम्य अनेन व्यवसायेन जीविकामर्जयामि। काव्यरचनायां महाकवितुल्यः मम अभ्यासः नास्ति तथापि किञ्चित् निवेदयामि।

I. एकपदेन उत्तरत-

(i) तन्तुवयनं कस्य व्यवसायं अस्ति?

(ii) राजनियमाः केन पालनीयाः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) तन्तुवायः कथम् जीविकाम् अर्जयति?

III. निर्देशानुसारं लिखत-

(i) 'जानीषे' इति क्रियापदस्य कर्तृपदं किम् ?

(ii) 'शीघ्रं' इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

(घ)

प्रतापः धिङ् माम् अधन्यम् योऽहं मातृभूमिं रक्षितुम् असमर्थः। अलं मम एतेन जीवितेन। (दीर्घं निःश्वसिति) (यावत् सहचराः तस्य आकृतिं दृष्ट्वा व्याकुलाः भवन्ति, तावदेव सहसा प्रविशति कश्चिद् मेवाडराजपुत्रः)

राजपुत्रः (राजोचितं प्रणम्य) विजयतां महाराजः, विजयताम्।

प्रतापः (समाश्वस्य) अयि भ्रातः! कथं जयघोषं कृत्वा मां लज्जयसे ?

राजपुत्रः देव! कथं भवान् वदति एवम् ? किं न खलु कृतं भवता राज्यत्राणाय ? स्वदेशं स्वाधीनं कर्तुं भवता किं न सोढम्? विजेष्यते ननु भवान्!

प्रतापः कुतस्तावद् विजयः! स्वदेशमेव त्यक्तुं तत्परोऽहम् I

भटः (अञ्जलिं बद्ध्वा) महाराज! नैवं तावत्। स्वामिभाग्यानाम् अनुगन्तारः वयम्। वयं सर्वे त्वाम् अनुगमिष्यामः।

I. एकपदेन उत्तरत-

(i) स्वदेशं त्यक्तुं तत्परः कः आसीत्?

(ii) के प्रतापस्य आकृतिं दृष्ट्वा व्याकुलाः भवन्ति?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) भटः अञ्जलिं बद्ध्वा प्रतापं प्रति किं वदति ?

III. शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत-

(i) 'कथं भवान् वदसि?'अत्र क्रियापदं किम् ?

(ii) 'वीक्ष्य' इति पदस्य समानार्थकं पदं चित्वा लिखतI

(ङ)

प्रथमः भिल्लः हा धिक! कीदृशः समय: आगतः। देशभक्तः प्रतापोऽपि स्ववेशं परित्यज्य अन्यत्र प्रस्थितः।

द्वितीयः भिल्लः न जानेऽस्य मेवाडदेशस्य भाग्ये किं लिखितम् ? हा निष्ठुर दैव! देशभक्ते तु दयस्व।

तृतीयः भिल्लः वराकोऽयं जीवनसामग्रीयुद्धसामग्र्योः अभावेन खिद्यते। परमेश्वर! दयस्व! मातृभूमेः दुर्दशां स्वचक्षुषा कथं द्रक्ष्यामः ?
(सर्वे भिल्लाः विलपन्ति)

एकः सैनिकः हा दैव! कथं देशधर्मौ प्रति निष्ठुर: सञ्जातोऽसि ? (प्रतापं प्रति) महाराज! मदीयेन एव खड्गेन जहि माम्। न शक्नोमि स्वचक्षुषा द्रष्टुं स्वदेशदुर्दशाम् ।

सर्वे सैनिकाः परतन्त्रे देशे जीवनं नरकायते। न शक्नुमः प्राणान् धारयितुम्।
(सर्वे आत्मानं हन्तुमुद्यताः)
(एतद् दृश्यं दृष्ट्वा तत्रत्याः भिल्लाः अपि मरणाय तत्पराः भवन्ति।)

I. एकपदेन उत्तरत-

(i) सर्वे के विलपन्ति?

(ii) कीदृशे देशे जीवनं नरकायते ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) के मरणाय तत्पराः भवन्ति?

III. शुद्धम् उत्तरं चित्वा लिखत-

(i) 'भिल्लाः अपि मरणाय तत्पराः भवन्ति' अत्र किं क्रियापदम् ?

(ii) 'सर्वे भिल्लाः विलपन्ति' अत्र विशेषणपदं किं प्रयुक्तम्?

उत्तरसंकेतः

उत्तरमाला (क)

I. (i) द्वारदेशम् (ii) दिनकर-दीप्तिरिव

II. (i) सर्वे अमात्याः कर्मचारिणः च यथास्थानम् आसनानि अध्यास्ते।

III. (i) अमात्याः (ii) विपदः

उत्तरमाला (ख)

I. (i) लक्ष्मीधरः (ii) भवद्राज्ये

II. (i) भोजः नगरपालं समाहूय आदिश्यताम् यत् सः लक्ष्मीधरविदुषे निवासव्यवस्थां कारयतु।

III. (i) भवति (ii) सर:

उत्तरमाला (ग)

I. (i) कुविन्दस्य (ii) तन्तुवायेन ।

II. (i) तन्तुवायः रात्रिन्दिवं परिश्रम्य तन्तुवयेन जीविकाम् अर्जयति ।

III. (i) त्वम्। (ii) त्वरितं

उत्तरमाला (घ)

1. (i) प्रतापः (ii) सहचराः

II. (i) भटः अञ्जलिं बद्ध्वा प्रतापं प्रति वदति यत् ते स्वामिभाग्यानाम् अनुगन्तारः सन्ति। ते सर्वे अपि प्रतापम् अनुगमिष्यन्ति ।

III. (i) वदसि (ii) दृष्ट्वा

उत्तरमाला (ङ)

I. (i) भिल्लाः (ii) परतन्त्रे

II. (i) भिल्लाः मरणाय तत्पराः भवन्ति।

III. (i) भवन्ति (ii) सर्वे.

प्रश्ननिर्माणम् (5)

1. रेखांकितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -

(1) तत् आकर्ण्य स **मुनिः** विस्मितः **।**

(क) के (ख) किम् (ग) कः (घ) कस्य

(2) भर्तृसेवायाः अपरः धर्मः नास्ति।

(क) केभ्यः (ख) केभ्यः (ग) कस्याः (घ) कानि

(3) नाहं बलाकेति **गृहिण्या** कथितम्।

(क) कया (ख) केषाम् (ग) कस्मात् (घ) कस्य

(4) बालकस्य माता गृहे आसीत्।

(क) कः (ख) कया (ग) कस्य (घ) किं

(5) सूर्योदयात् पूर्वमेव बालिका तत्रोपस्थिता।

(क) कः (ख) कस्मात् (ग) कुत्र (घ) कानि

(6) राजन्! **भवन्तम्** अभिवादये ।

(क) कम् (ख) किम् (ग) कः (घ) काम्

(7) **धारानगर्यां** भोजराजस्य राजसभा भवति ।

(क) कयाम् (ख) केषाम् (ग) कस्मात् (घ) कस्याम्

(8) अहं **पित्रा** सह क्षिप्रं आगमिष्यामि ।

(क) कः (ख) कया (ग) केन (घ) किं

2. रेखाङ्कित-पदानि अधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -

(क) **अविवेकः** परमापदां पदं भवति ।

(ख) **फलोद्गमैः** तरवः नम्राः भवन्ति ।

(ग) **देशभक्तः** प्रतापः अपि स्वदेशं परित्यज्य अन्यत्र प्रस्थितः ।

(घ) एकः चन्द्रः **तमः** हन्ति ।

(ङ) मुनिः **गृहिणीं** भिक्षाम् अयाचत ।

(च) धर्मव्याधः **मातापित्रोः** भक्तः आसीत् ।

(छ) **परतन्त्रे** देशे जीवनं नरकायते।

(ज) **भटाः** देशरक्षार्थं बद्धपरिकराः आसन्।

(झ) **प्रतापं** निराशं दृष्ट्वा भिल्लाः दुखीयन्ति।

3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत |

(क) अष्टावक्रः **मिथ्याज्ञानगर्वितान्** दृष्ट्वा हसति ।

(ख) **राज्ञा** हास्यकारणं पृष्टम्।

(ग) अष्टावक्रः **पितरम्** आदाय क्षिप्रम् आगमिष्यति ।

(घ) **मात्रा** अनुज्ञातः स राजसभां गतः ।

(ङ) **पण्डितानां** चेष्टितं दृष्ट्वा अष्टावक्रः हसितुमारभत ।

4. रेखाङ्कित-पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

(i) पर्यावरणरक्षणमपि **धर्मस्य** एव अङ्गम् अस्ति ।

(ii) प्राचीनकाले **ऋषयः** वने निवसन्ति स्म।

(iii) **पुरुषार्थैः** एव लक्ष्यं प्राप्यते ।

(iv) **जगति** मूर्खाणाम् अभावः नास्ति ।

(v) मरालैः सह विप्रयोगः **सरोवराणां** हानिः अस्ति ।

उत्तरसंकेतः

1.

(1) (ग) कः	**(2)** (ग) कस्याः	**(3)** (क) कया	**(4)**(ग) कस्य
(5) (ख) कस्मात्	**(6)** (क) कम्	**(7)** (घ) कस्याम्	**(8)** (ग) केन

2. (क) **कः** परमापदां पदं भवति ?

(ख) **कैः** तरवः नम्राः भवन्ति ?

(ग) **कीदृशः** प्रतापः अपि स्वदेशं परित्यज्य अन्यत्र प्रस्थितः ?

(घ) एकः चन्द्रः **किं** हन्ति ?

(ङ) मुनिः **कां** भिक्षाम् अयाचत ?

(च) धर्मव्याधः **कयोः** भक्तः आसीत् ?

(छ) **कीदृशे** देशे जीवनं नरकायते |

(ज) **के** देशरक्षार्थं बद्धपरिकराः आसन्।

(झ) **कं** निराशं दृष्ट्वा भिल्लाः दुखीयन्ति ।

3. (क) कान्   (ख) केन   (ग) कम्   (घ) कया   (ङ) केषाम्

4. (i) कस्य   (ii) के   (iii) कैः   (iv) कुत्र   (v) केषाम्

अन्वयः (2)

(1)

- **मञ्जूषायाः सहायतया अधोलिखितश्लोकस्य अन्वयं पूरयत-**

स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।
परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ।।

अन्वयः :-

येन जातेन (**i**) .... समुन्नतिम् याति सः (एव) (**ii**) .... (अस्ति)
(अस्मिन्) (**iii**) .... संसारे कः मृतः (कः) वा न (**iv**) .... ?

मञ्जूषा

वंशः, जातः, परिवर्तिनि, जायते

(2)

अहो ! एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिनः ।।

अन्वयः :-

अहो! सर्व (**i**) .... एषां जन्म (**ii**) .... | महीरुहाः **(iii)** ....
येभ्यः **(iv)** .... निराशाः न यान्ति |

मञ्जूषा

अर्थिनः, वरम्, प्राण्युपजीवनम्, धन्याः

(3)

तस्य तीक्ष्णनखाभ्याम् तु चरणाभ्याम् महाबलः ।
चकार बहुधा गात्रे व्रणान्पतगसत्तमः ।।

अन्वयः:-

महाबलः (i)---------------- (जटायुः) तु (ii)--------------चरणाभ्याम् तस्य
(iii)--------------- बहुधा (iv)---------------- चकार|

मञ्जूषा

तीक्ष्णनखाभ्याम्, व्रणान्, पतगसत्तमः, गात्रे

(4)

निम्ब! त्वदीयकटुता यदि दाहहन्त्री, गायन्तु मूढमनुजास्तव दोषगाथाः।
तप्तास्त एव तपनोपमपित्ततापैः गास्यन्ति मित्रवर! तावकगीतकानि ।।

अन्वयः-

निम्ब! यदि (i) ---------------- दाहहन्त्री, मूढमनुजा: तव (ii) -------------------
गायन्तु। मित्रवर! ते एव (iii) ------------------ तप्ता: (iv) -------------------- गास्यन्ति ।

मञ्जूषा

तपनोपमपित्ततापैः, त्वदीय-कटुता, दोषगाथाः, तावकगीतकानि

(5)

जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणमनाथवत् ।
अनेन राक्षसेन्द्रेणाकरुणं पापकर्मणा ।।

अन्वयः –

आर्य .... (i) ! अनेन .... (ii) राक्षसेन्द्रेण अकरुणम् ....
(iii) ह्रियमाणम् .... (iv) पश्य ।

मञ्जूषा

माम्, जटायो, अनाथवत्, पापकर्मणा

(6)

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः
स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।
नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः,
परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

अन्वयः-

नद्य: (i) …………….. अम्भः न पिबन्ति, वृक्षा: स्वयं (ii) …………….. न खादन्ति । खलु
(iii) …………………..सस्यं नादन्ति सतां (iv) …………..….. परोपकाराय (एव भवन्ति) ।

मञ्जूषा

स्वयमेव, वारिवाहाः, विभूतयः फलानि

उत्तरसंकेतः

अन्वयः

(1)

येन जातेन (**i**) **वंशः** समुन्नतिम् याति सः (एव) (**ii**) **जातः** (अस्ति) (अस्मिन्) (**iii**) **परिवर्तिनि** संसारे कः मृतः (कः) वा न (**iv**) **जायते** ?

(2)

(**i**) प्राण्युपजीवनम्   (**ii**) वरं   (**iii**) धन्या:   (**iv**) अर्थिन:

(3)

(I) पतगसत्तम: (II) तीक्ष्णनखाभ्याम्   (III) गात्रे   (IV) व्रणान् |

(4)

(i) त्वदीय-कटुता   (ii) दोषगाथा:   (iii) तपनोपमपित्ततापै:   (iv) तावकगीतकानि

(5)

(i) जटायो   ii) पापकर्मणा   (iii) अनाथवत्   (iv) माम्

(6)

(i) स्वयमेव   (ii) फलानि   (iii) वारिवाहाः   (iv) विभूतयः

भावार्थः

(1)

- **मञ्जूषायाः साहाय्येन श्लोकस्य भावार्थे रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखत-**

छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे|
फ़लान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव ||

भावार्थः -

अस्मिन् लोके यथा (1) _________ परस्य कृते उपकारं कुर्वन्ति तथा एव (2) __________ अन्यस्य कृते (3) _______________ कुर्वन्ति एवं स्वयम् आतपे तिष्ठन्ति | स्वयम् (4) ________ न खादन्ति अपितु परार्थाय एव यच्छन्ति |

मञ्जूषा-

फ़लानि, सत्पुरुषाः, छायां , वृक्षाः

(2)

वृत्तं यत्नेन संरक्षेद् वित्तमायाति च याति च ।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।।

भावार्थः –

अस्माकं जीवने आचरणं सर्वोपरि अस्ति अतः आचरणस्य रक्षा कुर्यात् (i) ---------------- तु आगच्छति गच्छति वा, परन्तु यदि आचरणं (ii) ------------------- अभवत् तर्हि मानवः (iii) -------------------- एव अस्ति। पुरुषः स्वजीवनं सफलं समृद्धं च निर्मापयितुं (iv) --------------------- विशिष्टम् अवधानं दद्यात्।

मञ्जूषा

आचरणे, क्षीणो, धनम्, नष्टम्

(3)

कीटोऽपि सुमनः सङ्गादारोहति सतां शिरः ।
अश्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ।।

भावार्थः-

अस्य श्लोकस्य भावः अस्ति यत् (i) ----------------------- प्रभावः सर्वत्र दृश्यते। यथा कीटः सुमनः (ii) ----------------------- सतां शिरः आरोहति (iii) -------------------------- सज्जनैः संगत्या अश्मापि (iv) --------------------------- प्राप्नोति।

मञ्जूषा-

देवत्वम्, सत्संगत्याः, तथैव, सङ्गात्

(4)

अहो! एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिनः ॥

भावार्थः :-

अस्य श्लोकस्य भावः अस्ति यत् अहो! एषाम् सर्व- (1) .... उपजीवनम् जन्म (2) .... अर्थात् श्रेष्ठमेव अस्ति | अथ च एते महीरुहा: अपि (3) .... अर्थात् श्रेष्ठताभजिनः यतोहि एतेभ्यः वृक्षेभ्यः अर्थिन: निराशा: न (4) .... |

मञ्जूषा

प्राणिनाम् , वरम्, यान्ति, धन्या:

(5)

पत्र-पुष्प-फलच्छाया-मूल-वल्कलदारुभिः ।
गन्ध-निर्यास-भस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते॥

भावार्थः

वृक्षाः पत्रैः, (1)................., फलैः, छायया, मूलैः, वल्कलैः, दारुभिः च (2)................... उपयोगाय सेवां कुर्वन्ति। ते गन्धेन, (3)..................., भस्मना, अस्थिभिः च उपयोगीयं वस्तुं प्रददन्ति। एवं ते सर्वैः (4)................. मनुष्याणां कामान् पूर्णं कुर्वन्ति।

मञ्जूषा

मनुष्याणां, पुष्पैः, निर्यासेन, साधनैः

उत्तरसंकेतः

भावार्थः

(1). अस्मिन् लोके यथा (1) **सत्पुरुषा:** परस्य कृते उपकारं कुर्वन्ति तथा एव (2) **वृक्षाः** अन्यस्य कृते (3) **छायां** कुर्वन्ति एवं स्वयम् आतपे तिष्ठन्ति | स्वयम् (4) **फ़लानि** न खादन्ति अपितु परार्थाय एव यच्छन्ति |

(2). (i) धनम् (ii) नष्टम् (iii) क्षीणो (iv) आचरणे

(3). (i) सत्संगत्याः (ii) सङ्गात् (iii) तथैव (iv) देवत्वम्

(4). (i) प्राणिनाम् (ii) वरम् (iii) धन्या: (iv) यान्ति

(5). (i) पुष्पैः (ii) मनुष्याणां (iii) निर्यासेन (iv) साधनैः

प्रसंगानुसारम् अर्थचयनम् (4)

1. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् उचितार्थं चित्वा लिखत-

(i) तत् मह्यम् **अर्पय** ।

(क) स्वीकुरु (ख) निरीक्ष्य (ग) देहि (घ) इच्छति

(ii) त्वं **भूयः** नगरं याहि ।

(क) पुन: (ख) त्वरितं (ग) एकदा (घ) शीघ्रं

(iii) धनसेनयो: अभावे देशरक्षणाय **पर्याकुला:** स्म ।

(क) परित्यक्ता: (ख) विकला: (ग) परितृप्ता: (घ) विफलाः

(iv) मदीयेन एव खड्गेन **जहि** माम् ।

(क) वद (ख) त्यज (ग) वधं कुरु (घ) त्यागं कुरु

(v) **क्षिप्रम्** अक्रियमाणस्य तद् रसम् कालः पिबति ।

(क) अधुना (ख) सम्प्रति (ग) शीघ्रम् (घ) विक्षुब्धः

2. **अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् उचितार्थं चित्वा लिखत -**

(i) एकदा सः मुनिः **तरु** - छायायाम् उपविष्टः आसीत् ।

(क) मन्दिर (ख) वृक्ष **(** ग) मेघ (घ) भवन

(ii) सुदर्शनः तस्य विष्णुशर्मणः **करे** बहुमानपुरः सरं पुत्रान् समर्पितवान् ।

(क) ग्रामे (ख) क्रोडे **(** ग) शिरसि (घ) हस्ते

(iii) अहं मातृभूमिं **रक्षितुम्** असमर्थः ।

(क) रक्षणाय (ख) भक्षणाय **(** ग) जीवनाय (घ) आनन्दाय

(iv) भूमिः **तोयं** खन्यमाना ददाति ।

(क) अग्निं (ख) वायुं **(** ग) जलं (घ) आकाशं

(v) **सहसा** विदधीत न क्रियाम् ।

(क) सह (ख) अपि **(** ग) पुनः (घ) अकस्मात्

3. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् उचितार्थं चित्वा लिखत-

1. मल्लिके! **सत्वरम्** आगच्छ ।

क. विलम्बेन ख.शीघ्रम्

ग. समयेन घ. अलस:

2. प्राणिन: एव मम **वयस्या**: सन्तु ।

क. मित्राणि ख. शत्रव:

ग. वृद्धा: घ. युवान:

3. **स्वादूनि** भक्ष्यकवलानि ते दास्यामि।

क. तिक्तानि | ख. स्वादिष्टानि

ग. कषाययुतानि | घ. लावणिकानि

4. **प्रीतो** बाल तम् इत्थम् सम्बोधयत्

क. खिन्नः | ख. लुब्धः

ग. निर्दयी | घ. प्रसन्नः

5. स्वबाल- **अपत्यस्य** रक्षार्थं विप्रं व्यवस्थाप्य गता।

क. अपुत्रस्यः | ख. भागिनेयस्य

ग. पत्युः | घ. सन्ततेः

4. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् उचितार्थं चित्वा लिखत-

(क) येन त्वं कुलानुरूपम् **उद्धतः** असि।

(i) उद्दण्डः (ii) परोपकारी

(iii) तत्परः (iv) सेवकः

(ख) सः पितुः **सकाशम्** आगच्छत्।

(i) शीघ्रम् (ii) समीपम्

(iii) उपेत्य (iv) दूरम्

(ग) सः पुत्रः आचार्यम् **उपेत्य** अपठत्।

(i) दूरं गत्वा (ii) भवनं गत्वा

(iii) समीपं गत्वा (iv) गृहं गत्वा

(घ) एवम् **अणिम्नः** स्थूलं जगत् उद्भवति।

(i) विशालात् (ii) सूक्ष्मात्

(iii) स्थूलात् (iv) दुर्बलात्

(ङ) एषु एकं बीजं **भिन्धि**।

(i) खादय (ii) त्रोटय

(iii) पालय (iv) यच्छ

5. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकुलम् उचितार्थं चित्वा लिखत-

(i) तपोदत्तः सर्वैः कुटुम्बिभिः **गर्हितः** अभवत्।

(क) मूर्छितः (ख) गृहीतः (ग) निन्दितः (घ) हर्षितः

(ii) **सरितो** गिरिनिर्झराः अमृतस्वादु-निर्मलं जलं प्रयच्छन्ति।

(क) स्त्रीयः (ख) नद्यः (ग) सिकताः (घ) अत्यधिकम्

(iii) अयि **वाणि**! नवीनां वीणां निनादय।

(क) गणेश (ख) पार्वति (ग) राधा (घ) सरस्वति

(iv) लतानां नितान्तं शान्तिशीलं **<u>सुमं</u>** चलेत् ।

(क) पुष्पम् (ख) शोभनम् (ग) सुमधुरम् (घ) मन्दिरम्

(v) अहं क्रीडसहायं त्वाम् एव **<u>अनुरूपं</u>** पश्यामि।

(क) स्वामी (ख) अयोग्यम् (ग) योग्यम् (घ) अपरम्

उत्तरसंकेतः

प्रसंगानुसारम् अर्थचयनम्

1. (i) (ग) देहि (ii) (क) पुन: (iii) (ख) विकला:

(iv) (ग) वधं कुरु (v) (ग) शीघ्रम्

2. **(i)** (ख) वृक्ष **(ii)** (घ) हस्ते **(iii)** (क) रक्षणाय

(iv) (ग) जलं **(v)** (ग) अकस्मात्

3. 1. ख.शीघ्रम् 2. क. मित्राणि 3. ख. स्वादिष्टानि

4. घ. प्रसन्न: 5. घ. सन्ततेः

4. (क) (i) उद्दण्डः (ख) (ii) समीपम् (ग) (iii) समीपं गत्वा

(घ) (ii) सूक्ष्मात् (ङ) (ii) त्रोटय

5. (i) (ग) निन्दितः (ii) (ख) नद्यः (iii) (घ) सरस्वति

(iv) (क) पुष्पम् (v) (ग) योग्यम्

पाठाधारित- कथापूर्तिः

1. पाठाधारेण- मञ्जूषा-पद-सहायतया कथायां रिक्तस्थानपूर्तिः कुरुत-

अस्ति (i) -------------- तीरे पाटलिपुत्रनामधेयं (ii) ---------------- | तत्र सर्वस्वामिगुणोपेतः (iii) ---------- नाम नरपतिः आसीत् | स (iv) ------------ एकदा पठ्यमानं श्लोकद्वयं (v) ------- | अत्रान्तरे विष्णुशर्मनामा (vi)------------------सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञः बृहस्पतिः इव अवदत्-देव! महाकुलसम्भूता एते राजपुत्राः, तत् मया नीतिं ग्राहयितुं शक्यन्तेI' अतोऽहं षण्मासाभ्यन्तरे भवत्पुत्रान् नीतिशास्त्राऽभिज्ञान् (vii) ---------------- | राजा (viii) ------------ पुनरवदत् - कोऽत्र सन्देहः ?

मञ्जूषा-

नगरम्, सुदर्शनः, करिष्यामि, श्रुतवान्, भागीरथी , सविनयं, भूपतिः, महापण्डितः,

2. मञ्जूषातः उचितपदानि चित्वा कथापूर्तिं च कृत्वा कथां पुनः उत्तरपुस्तिकायां लिखत

एकदा महर्षि: **(i)**______________________ स्वपुत्रं श्वेतकेतुं विद्याध्ययनार्थं गन्तुम् अकथयत् | तदा श्वेतकेतु: गुरोः समीपं गत्वा **(ii)**_________________ यावत् विद्याम् अधीतवान् | पश्चात् स: सर्वान् **(iii)**____________________ सार्थान् अधीत्य पितुः समीपम् आगच्छत् | स: विद्याध्ययनार्थम् आत्मानं सर्वश्रेष्ठ: **(iv)**____________________ इति मन्यमान: उद्धतस्वभावोऽभवत् | तमेवं दृष्ट्वा पिता **(v)**___________________ अपृच्छत् – पुत्र त्वया क: **(vi)**_____________ प्राप्त: येन त्वं कुलविपरीतम् उद्धत: असि **?** किं **(vii)**__________________ जानासि येन ज्ञातेन सर्वं अज्ञातम् अपि **(viii)**______________________ भवति |

मञ्जूषा-

वेदान्, अहम्, पुत्रम् , तत्, अतिशयः, आरुणिः, ज्ञातम् , द्वादशवर्षाणि

3. पाठाधारितां कथाम् इमां पठित्वा मञ्जूषा-प्रदत्त-पदसहायतया रिक्तस्थानानि पूरयत-

एकदा अयं मुनिः क्वापि (1) --------------- एकं ब्राह्मणगृहम् प्राप्य तद्गृहिणीम् (2) ----------------- अयाचत। सा पतिव्रता गृहिणी तमवदत्- "प्रतीक्षस्व क्षणं, यावत् भर्तुः (3) ------------------ समापये" इति। एतत् श्रुत्वा स मुनिः तां (4) ---------------- दृष्टवान्। सा विहस्य अभाषत-"मुने! न अहं बलाकेति। तत् आकर्ण्य (5) ----------------- मुनिः "एतत् कथमिव ज्ञातमनया" इति चिन्तयन् तत्र उपाविशत्। ततश्च सा साध्वी भर्तुः (6) ------------------- कृत्वा भिक्षाम् आदाय मुनेः अन्तिकम् आगता। स च मुनिः बद्धाञ्जलिः तामवदत्-"कथं त्वया अनन्यगोचरो (7) ------------------ ज्ञात इति ब्रूहि, ततो भिक्षां ग्रहीष्ये।" साऽवदत्-"मुने! न भर्तृसेवायाः अपरं कञ्चन धर्मं करोम्यहम्। तत्प्रसादेन एव मे (8) ------------ --------विज्ञानम् ।

विस्मितः, भिक्षाम्, शुश्रूषां, कोपदृष्ट्या, बलाकावृत्तान्तो, नगरे, एतादृशं, परिचर्यां,

उत्तरसंकेतः
पाठाधारित- कथापूर्तिः

1. (i) भागीरथी (ii) नगरम् (iii) सुदर्शनः (iv) भूपतिः
(v) श्रुतवान् (vi) महापण्डितः (vii) करिष्यामि (viii) सविनयं

2. (1) आरुणिः (2) द्वादशवर्षाणि (**3**) वेदान् (**4**) अहम्
(**5**) पुत्रम् (**6**) अतिशय: (**7**) तत् (**8**) ज्ञातम्

3. (1) नगरे (2) भिक्षाम् (3) परिचर्यां (4) कोपदृष्ट्या
(5) विस्मितः (6) शुश्रूषां (7) बलाकावृत्तान्तो (8) एतादृशं

प्रतिदर्श-प्रश्नपत्रम्

कक्षा-नवमी

विषयः- संस्कृतम् (119) संप्रेषणात्मकम्

अवधिः -3.00 घण्टा **पूर्णाङ्काः-80**

सामान्य निर्देशाः -

1. उत्तरलेखनात् पूर्वं प्रश्नपत्रे अनुक्रमाङ्कः अवश्यं लेखनीयः |

प्रश्न पत्रस्य स्वरूपम्

अपठित- अवबोधनम्	-	10 अंकाः
रचनात्मक – कार्यम्	-	15 अंकाः
अनुप्रयुक्त व्याकरणम्	-	25 अंकाः
पठितावबोधनम्	-	30 अंकाः

2. समस्ताः प्रश्नाः अनिवार्याः सन्ति |
3. प्रश्नसंख्या प्रश्नपत्रानुसाम् अवश्यमेव लेखनीया |
4. सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन एव लेखनीयानि |

'क ' खण्डः

अपठितावबोधनम् (10 अङ्काः)

प्रश्न-1. अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत - **10**

भारते उत्सवाः द्विविधाः सन्ति– राष्ट्रीयाः उत्सवाः अन्ये च पारम्परिकाः उत्सवाः । १९४७ तमे वर्षे अगस्तमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के अस्माकं देशः स्वतन्त्रः जातः । समग्रे देशे अयम् उत्सवः आयोज्यते । एवमेव १९५० तमे वर्षे जनवरीमासस्य षड्विंशतितिथौ गणतन्त्र दिवस समारोहः भवति । एतौ अस्माकं राष्ट्रीयौ उत्सवौ । पारम्परिक-उत्सवेषु एकः विशिष्टः उत्सवःसंस्कृत दिवस अस्ति | अस्य श्रावणपूर्णिमाम् वर्तते । एतत् दिनं भारतस्य केन्द्रशासनेन संस्कृतदिनत्वेन घोषितम् अस्ति। अस्मिन् दिने अस्माभिः संस्कृतकार्यक्रमेषु भागः ग्रहीतव्यः। विदुषां मेलनं, संस्कृत नाटकानां मञ्चनम्, परिचर्चा, श्लोकोच्चारणम्, संवादाः ,प्रदर्शनी, इत्यादयः बहवः कार्यक्रमाः आयोजयितुं शक्यन्ते । संस्कृतम् अस्माकं देशस्य गौरवम् इति अस्माभिः सर्वदा स्मरणीयम् । संस्कृते एव अस्माकं संस्कृतिः आश्रिता । अतएव उच्यते-भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे- संस्कृतं संस्कृतिस्तथा ।

I. एकपदेन उत्तरत – (केवलं प्रश्नद्वयम्) (1×2= 2)

(क) गणतन्त्र दिवस – समारोहः कदा समायोज्यते ?

(ख) किं दिनं 'संस्कृतदिवसः' इति घोषिता ?

(ग) अगस्तमासस्य पञ्चदशदिनाङ्के कः स्वतन्त्रः जातः?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) (2X2=4)

(क) अस्माकं गौरवम् किं अस्ति?

(ख) अस्मिन् दिने के-के कार्यक्रमाः आयोजयितुं शक्यन्ते?

(ग) अस्मिन् दिने अस्माभिः कुत्र भागः ग्रहीतव्यः?

III. भाषिककार्यम् – (केवलं प्रश्नत्रयम्) (1×3 =3)

(1) 'सम्पूर्णे' इति अर्थे किं पदम् अत्र प्रयुक्तम् ?

(अ) समस्ते (ब) समग्रे (स) देशे (द) स्थाने

(2) 'मूर्खाणाम्' इत्यस्य किं विपर्ययपदम् अत्र प्रयुक्तम् ?

(अ) विदुषाम् (ब) ज्ञानीनाम् (स) छात्राणाम् (द) अध्येतृणाम्

(3) "गणतन्त्र - दिवसः समारोह: भवति " इत्यत्र क्रियापदं किम् ?

(अ) दिवसः (ब) गणतन्त्रः (स) समारोहः (द) भवति

(4) "समग्रे देशे उत्सव: आयोज्यते" इत्यत्र विशेष्यपदं किम् ?

(अ) समग्रे (ब) उत्सव: (स) देशे (द) आयोज्यते

(IV) अस्य अनुच्छेदस्य कृते समुचितं शीर्षकं लिखत (1X1=1)

'ख' खण्डः

रचनात्मक कार्यम् (15 अङ्का:)

प्रश्न-2. शैक्षिक भ्रमणस्य वर्णनं कुर्वन् मित्रं प्रति लिखितं पत्रम् मञ्जूषायां प्रदत्तैः पदैः पूरयत - (मित्र को लिखे गए निम्नलिखित पत्र को मञ्जूषा में दिए गए पदों से भरिए।) (1/2x10 =5)

प्रिय (i)…………………भास्कर।

सस्नेह नमस्ते।

(ii) ………………………अहं मित्रैः सह शैक्षिकभ्रमणाय 'दार्जिलिङ्ग इति' पर्वतीयस्थलं गतवान्। (iii) ………………….. स्थानस्य सौन्दर्यम् अद्भुतम् (iv)………………. अस्ति। विशालै: (v)……………… सुसज्जिता इयं देवभूमिः एव अस्ति । एवं प्रतीयते यत् (vi)…………………. अन्यस्मिन् एव संसारे वसामः। इमं सुरम्यं प्रदेशं दृष्ट्वा इदम् असत्यम् एव प्रतीयते यत् पर्वताः केवलं दूरतः एव (vii) ……………………… पर्वताः तु सदैव रम्याः एव भवन्ति। अहं त्वया सह अपि एकवारं तत्र पुनः (viii) …………………. इच्छामि । आशासे आवां शीघ्रं गमिष्यावः। अधुना विरमामि। सर्वेभ्यः मम (ix)……………………. कथनीयः।

(x)………………… मित्रम्,

शैलेन्द्रः

मञ्जूषा –

गन्तुम्, वृक्षैः, नमस्कारः, मित्र, भवतः, अस्य, एव, वयं, रम्याः, गतसप्ताहे।

प्रश्न-3 चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्चवाक्यानि संस्कृतेन लिखत- 1X5=5

मञ्जूषा-

रामलीला, मञ्चोपरि, दर्शकाः, रामः, लक्ष्मणः, सीता, रामभक्तः, हनुमान्, प्रसन्नाः, जनाः, अभिनयं, चरणयोः, प्रणमति, भवनानि, सुसज्जितः, ध्यानेन

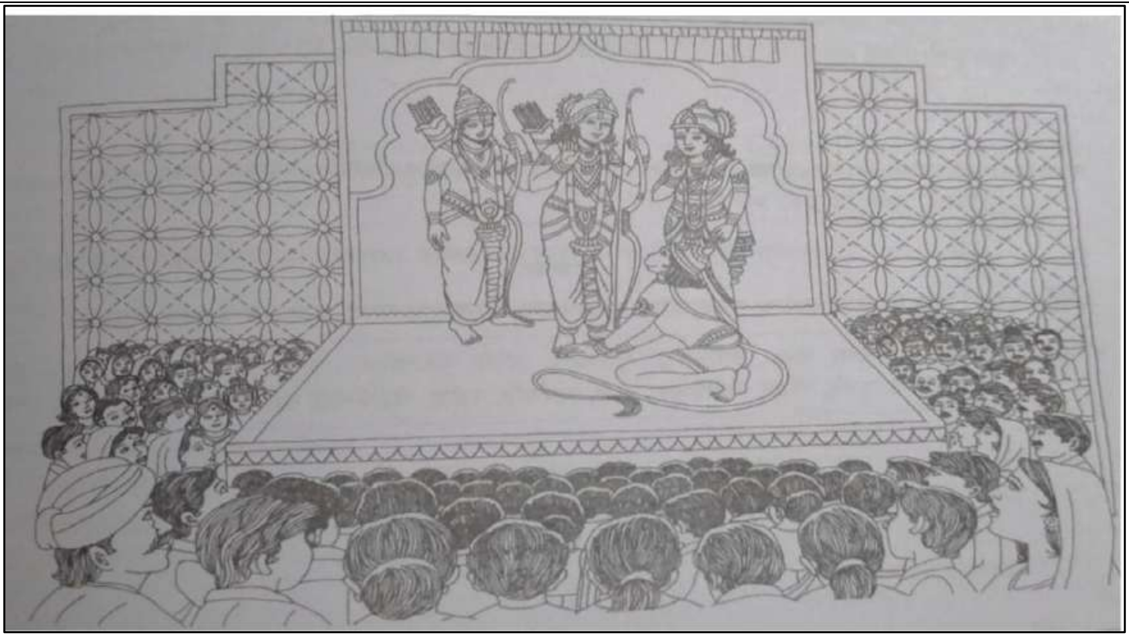

अथवा

मञ्जूषातः पदानि चित्वा 'पर्यावरणम्'इति विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखत।
(1X5=5)

मञ्जूषा –

वृक्षारोपणम्, जीवनस्य, प्लास्टिक-स्यूताः, उद्योगेभ्यः, विषाक्तजलं, अवकरं, नद्यां, आधारः, धूमं, प्रदूषितं, मोटरयानम्, सर्वे नागरिकाः, नगरेषु, जागरुकाः।

प्रश्न-4. अधोलिखिताम् कथां मञ्जूषायाः सहायतया पूरयित्वा पुनः लिखत – (½x10=5)

एकस्मिन् वने एकः विशालः ……………आसीत् I तस्मिन् बहवः खगाः वसन्ति स्म। एकदा ते अतीव ………… आसन्। अतः भोजनं ……………….इतस्ततः भ्रमन्ति स्म। ते दूरं दूरं गच्छन्ति स्म। अन्ते च एकस्मिन् क्षेत्रे…………… अपश्यन्। ते तत्र गत्वा प्रसन्नतया तंडुलान् खादन्ति स्म । परन्तु …………….बदधाः अभवन्। अधुना किम्……….इति चिन्तयित्वा ते सर्वे जालेन सह एवं एकं…………..उपागच्छन्। तेषां मित्रं एकं……………..आसीत्। सः जालं…………….. अकर्तयत् | अन्ते सर्वे स्वतंत्राः भूत्वा अनृत्यन् अगायन् च सुखं तु ……………..एव विद्यते।

<u>मञ्जूषा</u>

जालेन, करणीयं, दंतैः, वृक्षः, खादितुम्, एकतायाम्, स्वमित्रं, तंडुलान्, मूषकः, बुभुक्षिताः।

अथवा

मञ्जूषायाः उपयुक्तपदानि गृहीत्वा गुरुशिष्ययोः मध्ये क्रीडायाः विषये संवादं पूरयत।

राजीवः- सोम। पश्य एतत् ....।

शोभाः- 'अतीव सुन्दरम्' इति।एतत् तु .... चित्रं प्रतीयते।

राजीवः- आम्, ... स्थिताः एताः अजन्तागुहाः एव।

सौरभः- अहो दृष्टम्। अत्र तु अनेकानि जातकचित्राणि .... सन्ति।

देविकाः- जातकं किं भवति ?

राजीवः- अहं न जानामि, आचार्यं ....|

(तत्र गत्वा)

छात्राः- गुरुवर! .... किं भवति।

आचार्यः- जातकम् अर्थात् जन्म। .... इति ग्रन्थे भगवतः बुद्धस्य पूर्वजन्मनः विविधाः कथाः सन्ति। एतासु .... सर्वस्वं त्यक्तव्यम् इत्येव शिक्षितम्। एतादृशीं कथामेकां कथयामि।

छात्राः- एवम्। वयम् एतादृशीं कथां श्रोतुम् उत्सुकाः।

आचार्यः- श्रूयताम् तावत्। अहं त्वाम् बौद्धाचार्यस्य .... जातकमालायाः .... एकां कथां श्रावयामि।

मञ्जूषा

चित्रम्, जातकमाला, अजन्ता-गुहानां, जातकं, शिविजातकाधारिता, महाराष्ट्रप्रदेशे, परहिताय, पृच्छामः, आर्यशूरस्य, अङ्कितानि

'ग' खण्डः

अनुप्रयुक्त-व्याकरणम् (25 अङ्का)

प्रश्न-5. अधोलिखितवर्णानाम् उच्चारणस्थानानि लिखत- (केवलंप्रश्नचतुष्टयम्) (1/2x4=2)

(i) अ-कु-ह- विसर्जनीयानां…………………।

(ii) 'व' कारस्य उच्चारण स्थानं किम्?

(iii) कण्ठतालव्यौ कौ स्तः?

(iv) लृ – तु -ल- सानां………………।

(v) इ चु य शानां l

मञ्जूषा

दन्ताः, तालुः, दन्तोष्ठम्, ए -ऐ , कण्ठः

प्रश्न-6. अधोलिखित रेखांकित पदेषु सन्धिं सन्धि-विच्छेदं वा कुरुत - (केवलंप्रश्नचतुष्टयम्) 1X4=4

1. सः **बृहस्पतिः** इव अस्ति I
2. सर्वदा **महोत्साहः** स्यात्।
3. शास्त्रं **किम्** + **करोति** ?
4. **जगदीश्वरः** सर्वत्र विराजते।
5. **अति** + **अधिकम्** परिश्रमं मा कुरु।

प्रश्न-7. अधोलिखितवाक्येषु कारक – उपपद – विभक्तयः प्रयोगं कृत्वा प्रदतविकल्पेभ्य: चित्वा लिखत। (केवलंप्रश्नचतुष्टयम्) 1X4=4

(1) सः…………………विना ग्रामं न गमिष्यति।

(क) रामम् (ख) रामस्य (ग) रामः (घ) रामाय

(2) ………………… नमः।

(क) देवेन (ख) देवस्य (ग) देवेभ्य: (घ) देवात्

(3) अलं…………………………..।

(क) कोलाहलः (ख) कोलाहलस्य (ग) कोलाहलेन (घ) कोलाहलात्

(4) …………………. सह पिता गच्छति।

(क) पुत्राय (ख) पुत्रात् (ग) पुत्रस्य (घ) पुत्रेण

(5) मूषकः…………….. बिभेति।

(क) बिडालात् (ख) बिडालः (ग) बिडालस्य (घ) बिडालं

प्रश्न-8. प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचित-शब्दरुपं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -(केवलंप्रश्नचतुष्टयम्) (1X4=4)

1. एषः मुनेः …………. आश्रमः अस्ति।

(क) वशिष्ठः (ख) वशिष्ठस्य (ग) वशिष्ठे (घ) वशिष्ठौ

2. आश्रमे कपीनाम् ……………. निषिद्धा।

(क) हिंसा (ख) हिंसायाम् (ग) हिंसाम् (घ) हिंसाया:

3. शीला…………… लेखम् लिखति।

(क) पत्रिकां (ख) पत्रिकया (ग) पत्रिका (घ) पत्रिकायाम्

4. ……………. सुन्दराणि पुष्पाणि सन्ति।

(क) उद्यानौ (ख) उद्याने (ग) उद्यानै: (घ) उद्यानस्य

5. ………….. बालिकाया: माता शिक्षिका अस्ति।

(क) अस्य (ख) अस्य: (ग) अस्या (घ) अस्याः

प्रश्न-9. प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचित-धातुरुपं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत- (केवलंप्रश्नचतुष्टयम्)1X4=4

1. अष्टावक्रं दृष्ट्वा पण्डिताः तारस्वरेण………………..।

(क) अहसत् (ख) अहसन् (ग) अहसम् (घ) हसन्ति

2. वयं श्वः पुस्तकं…………………।

(क) पठामः (ख) पठिष्यामः (ग) पठेम (घ) अपठाम

3. श्वेतकेतु: उद्धतस्वभावः…………….।

(क) अभवत (ख) अचलत् (ग) अभवत् (घ) अकरोत्

4. अहं परीक्षा विषये निश्चिन्तः……………….।

(क) असि (ख) अस्मि (ग) अस्ति (घ) आसम

5. आवां विद्यालयं गच्छन्तीं मातरं…………….।

(क) नमामि (ख) नवामः (ग) नमामः (घ) नमावः

प्रश्न-10. रेखाङ्कितपदानां प्रकृति-प्रत्ययौ संयोज्य विभज्य वा उचितम् उत्तरं विकल्पेभ्य: चित्वा लिखत। (केवलं प्रश्नत्रयम्) **1 X 3= 3**

1. **भू + क्त्वा**
   (क) भूतं (ख) भू क्त्वा (ग) भवितुम् (घ) भूत्वा
2. **दा + तुमुन्**
   (क) दा तुमुन् (ख) दातुम् (ग) दातुमुन् (घ) दाम्
3. **प्र + दा + ल्यप्**
   (क) प्रदाय (ख) प्रदानम् (ग) प्रदाप् (घ) प्रदायिन्
4. **पठ् + क्त्वा**
   (क) पठत्वा (ख) पठनम् (ग) पठित्वा (घ) पठम्

प्रश्न-11. अधोलिखितवाक्येषु रिक्तस्थानानि मञ्जूषाप्रदतै: उचितै: अव्ययपदै: पूरयित्वा लिखत

(यदा, श्वः, तदा, ह्यः) **1/2x4=2**

(i) **…………….** आम्रवृक्षा**:** प्रफुल्लन्ति तदा कोकिला**:** अपि गायन्ति।

(ii) रमेशः**……………** मातुलस्य गृहं गमिष्यति।

(iii) **…………….** रमायाः जन्म – दिवसः आसीत्।

(iv) यदा चौरः आयाति**…………..** कुक्कुरा**:** बुक्कन्ति।

प्रश्न-12. **अन्कान् दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि संख्या वाचक-पदै**: **पूरयत-** **1/2x4=2**

(1) विद्यालये **…………… (10)** कक्षा**:** सन्ति।

(2) **…….. (3)** बालकाः क्रीडन्ति।

(3) **……. (1)** बालिका सस्वरं श्लोकपाठं करोति।

(4) पुष्पेषु**……… (3)**कमलपुष्पाणि सन्ति।

'घ ' खण्डः

पठितावबोधनम् (30 अङ्का:)

प्रश्न-13. अधोलिखितगद्यांशं पठित्वा निर्देशानुसारं प्रश्नान् उत्तरत - **5**

एकदा अयं मुनिः क्वापि नगरे एकं ब्राह्मणगृहम् प्राप्य तद्गृहिणीं भिक्षामयाचत। सा पतिव्रता गृहिणी तं अवदत् – "प्रतीक्षस्व क्षणं, यावद् भर्तुः परिचर्या समापये" इति। एतत् श्रुत्वा स मुनिः तां कोपदृष्ट्या दृष्टवान्। सा विहस्य अभाषत- "मुने ! न अहं बलाकेति। तत् आकर्ण्य विस्मितः मुनिः "एतत् कथमिव ज्ञातमनया" इति चिन्तयन् तत्र उपाविशत्।

ततश्च सा साध्वी भर्तुः शुश्रूषां कृत्वा भिक्षामादाय मुनेः अन्तिकम् आगता। स च मुनिः बद्धाञ्जलिः तामवदत् – "कथं त्वया अनन्यगोचरो
बलाकावृत्तान्तो ज्ञात इति ब्रूहि, ततो भिक्षां ग्रहीष्ये।"

(1) **एकपदेन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)**

क) मुनिः कां कोपदृष्ट्या दृष्टवान्**?**

ख) गृहिणी कस्य परिचर्यां करोति स्म **?**

ग)मुनि:काम् अयाचत ?

(2) **पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)**

क) मुनिः किं चिन्तयन् तत्र उपाविशत् ?

ख) मुनिः बद्धाञ्जलिः किम् अवदत् ?

ग) गृहिणी विहस्य किम् अभाषत ?

(3) **भाषिक कार्यम् – (केवलं प्रश्नद्वयम्)**

क) **"**सा पतिव्रता गृहिणी तं अवदत्**"** वाक्ये अस्मिन् किं क्रियापदम् प्रयुक्तम् **?**

ख) **"**तत् आकर्ण्य विस्मितः मुनिः" अत्र किं विशेषण पदं प्रयुक्तम् **?**

ग) **"**सेवा" इति शब्दस्य अत्र किं पर्यायपदं प्रयुक्तम् **?**

प्रश्न-14. अधोलिखितपद्यांशं पठित्वा प्रदत्त प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत। 5

पत्र-पुष्प-फलच्छाया-मूल-वल्कलदारुभिः ।
गन्ध-निर्यास-भस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते ॥
"अहो एषां वरं जन्म सर्व प्राण्युपजीवनम्।
धन्या महीरूहा येभ्यो निराशां यान्ति नार्थिनः॥

(i) एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2X2=1

(क) वृक्षाः कान् वितन्वते?

(ख) अस्मभ्यम् पत्रपुष्पफलादीनि कः ददाति?

(ग) के धन्या: सन्ति ?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1X2=2

(क) वृक्षाः जनेभ्यो कि किं यच्छन्ति?

(ख) वृक्षाणां जन्म किमर्थं धन्यम् ?

(ग) के निराशां न यान्ति ?

(iii) भाषिककार्यम् - (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1X2=2

(अ) सुमन' इत्यर्थे पद्यांशे किं पदं प्रयुक्तम् ?

(ब) अस्मिन श्लोके क्रियापदं किम् अस्ति?

(स) ''धन्या महीरूहा येभ्यो निराशां यान्ति नार्थिनः' अत्र विशेषणपदं किम् अस्ति?

प्रश्न-15. अधोलिखितनाट्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानां उत्तराणि लिखत - 5

ततश्च सा साध्वी भर्तुः शुश्रूषां कृत्वा भिक्षामादाय मुनेः अन्तिकम् आगता। मुनिः बद्धाञ्जलिः तामवदत्- ''कथं त्वया अनन्यगोचरो बलाकावृत्तान्तो ज्ञात इति ब्रूहि, ततो भिक्षां ग्रहीष्ये।" साऽवदत् ''मुने! न भर्तृसेवायाः अपरं कञ्चन धर्मं करोम्यहम्। तत्प्रसादेन एव मे एतादृशं विज्ञानम्। किञ्च इतः धर्मव्याधाख्यं कञ्चन मांसविक्रयिणं गत्वा एतत् पृच्छ। ततस्ते श्रेयो भविष्यति त्वं च निरहङ्कारः भविष्यसि इति"। एवं सर्वविदा पतिव्रतया अभिहितः गृहीतातिथिसत्कारः स मुनिः तां प्रणम्य तद्गृहाद् निरगच्छत्।

(i) एकपदेन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) - **1/2X2=1**

(क) सा साध्वी कस्य सेवां कृत्वा मुनेः अन्तिकम् आगच्छत्?

(ख) कः बद्धाञ्जलिः आसीत्?

(ग) मुनेः किं भविष्यति?

(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरत– (केवलं प्रश्नद्वयम्) - **1X2=2**

(क) मुनिः बद्धाञ्जलिः भूत्वा साध्वीं किम् अवदत्?

(ख) गृहिणी मुनिं कस्य समीपे गन्तुम् अवदत्?

(ग) मुनिः किं कृत्वा तद्गृहाद् निरगच्छत्?

(iii) भाषिककार्यम् - (केवलं प्रश्नद्वयम्) - **1X2=2**

1. सर्वविदा' कस्याः विशेषणम्?

2. "त्वं च निरहङ्कारः भविष्यसि' अत्र क्रियापदं किम् प्रयुक्तम् ?

3. "अन्य' इति पदस्य विपर्ययपदम् अनुच्छेदात् एव चित्वा लिखत।

प्रश्न-16. रेखांकितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत - (पञ्च प्रश्नाः) **1x5=5**

(1) तत् आकर्ण्य स **<u>मुनिः</u>** विस्मितः ।

(2) **<u>भर्तृसेवायाः</u>** अपरः धर्मः नास्ति।

(3) नाहं बालकेति **<u>गृहिण्या</u>** कथितम्।

(4) **<u>मुनिः</u>** पिपासया पीडितः अभवत्।

(5) **<u>सूर्योदयात्</u>** पूर्वमेव बालिका तत्रोपस्थिता।

(6) मुनिः बद्धाञ्जलिः **<u>ताम्</u>** अवदत्

प्रश्न-17. मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा श्लोकस्य अन्वयं पूरयित्वा पुनः लिखत। (½**X4=2**)

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥

<u>अन्वय :-</u>

(सा) (i)………………… (बालस्य) शत्रुः (सः) पिता (च) (ii) ………………येन बालः न पाठितः। (यतोहि) (iii) …………………….न शोभते यथा (iv) ………………………बकः (न शोभते)।

<u>मञ्जूषा -</u>

वैरी, सभामध्ये, हंसमध्ये, माता

<u>अथवा</u>

मञ्जूषायाः साहाय्येन श्लोकस्य भावार्थे रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखत-

पत्र-पुष्प-फलच्छाया-मूल-वल्कलदारुभिः ।
गन्ध-निर्यास-भस्मास्थितोक्मैः कामान्वितन्वते॥

<u>भावार्थः</u>- वृक्षाः पत्रैः, (1)................, फलैः, छायया, मूलैः, वल्कलैः, दारुभिः च(2)................. उपयोगाय सेवां कुर्वन्ति। ते गन्धेन, (3)................., भस्मना, अस्थिभिः च उपयोगीयं वस्तुं प्रददन्ति। एवं ते सर्वैः (4)................ मनुष्याणां कामान् पूर्णं कुर्वन्ति। **मञ्जूषा** –

पुष्पैः, मनुष्याणां, निर्यासेन, साधनैः

प्रश्न-18. **अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् उचितार्थ चित्वा लिखत (केवलं प्रश्न चतुष्टयम्)** 1x4=4

(i) तत् मह्यम् **अर्पय** ।

(क) स्वीकुरु (ख) निरीक्ष्य (ग) देहि (घ) इच्छति

(ii) त्वं **भूयः** नगरं याहि ।

(क) पुन: (ख) त्वरितं (ग) एकदा (घ) शीघ्रं

(iii) धनसेनयो: अभावे देशरक्षणाय **पर्याकुलाः** स्म ।

(क) परित्यक्ता: (ख) विकला: (ग) परितृप्ता: (घ) विफलाः

(iv) मदीयेन एव खड्गेन **जहि** माम् ।

(क) वद (ख) त्यज (ग) वधं कुरु (घ) त्यागं कुरु

(v) **क्षिप्रम्** अक्रियमाणस्य तद् रसम् कालः पिबति ।

(क) अधुना (ख) सम्प्रति (ग) शीघ्रम् (घ) विक्षुब्धः

प्रश्न-19.**अधोलिखित-कथां रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखित - 1/2x8 =4**

आसीत् पुरा कोऽपि (1)........................नाम वनवासी मुनिः। एकदा यदा स तरुच्छायोपविष्ट आसीत्। तदा तस्योपरि एका (2)..................... विष्ठाम् उदसृजत्। स च क्रुद्धस्तां व्यलोकयत्। दृष्टमात्रा एव बलाका (3)..............अभवत्। ततश्च स मुनिः तपःप्रभावाद् अहङ्कारम् (4) .... एकदा अयं क्वापि नगरे एकं ब्राह्मणगृहं प्राप्य तद्गृहिणी भिक्षामयाचत । सा (5) .... गृहिणी तमवदत्- प्रतीक्षस्व क्षणं, यावद् भर्तुः (6)........... समापये इति। एतत् (7)..................... स मुनिः तां कोपदृष्ट्या दृष्टवान्। सा (8) .... अभाषत "मुने! न अहं बलाकेति।

मञ्जूषा

महातपा,	विहस्य,	बलाका,	पतिव्रता,	भस्मसाद्,	परिचर्या ,	श्रुत्वा,	उपाविशत्,

आदर्श प्रश्नपत्रम् - 1

कक्षा-नवमी

विषयः- संस्कृतम् (119) संप्रेषणात्मकम्

अवधिः -3.00 घण्टा **पूर्णाङ्काः-80**

सामान्य निर्देशाः -

1. उत्तरलेखनात् पूर्वं प्रश्नपत्रे अनुक्रमाङ्कः अवश्यं लेखनीयः |

प्रश्नपत्रस्य स्वरूपम्

अपठित- अवबोधनम्	-	10	अंकाः
रचनात्मक – कार्यम्	-	15	अंकाः
अनुप्रयुक्त व्याकरणम्	-	25	अंकाः
पठितावबोधनम्	-	30	अंकाः

2. समस्ताः प्रश्नाः अनिवार्याः सन्ति |
3. प्रश्नसंख्या प्रश्नपत्रानुसाम् अवश्यमेव लेखनीया |
4. सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन एव लेखनीयानि |

[अपठित - अवबोधनम् - 10 अङ्काः]

1 निम्नलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत। [10]

आधुनिके युगे प्रदूषणस्य महती समस्या अस्ति। कुत्रापि स्वच्छवायुः, स्वच्छम् जलं, स्वच्छानि खाद्यपदार्थानि न प्राप्यन्ते। यन्त्रालयानां यानानां च धूमेन सम्पूर्णं वायुमण्डलं दूषितं सञ्जातम्। दूषितवायुना विविधाः श्वासरोगाः जनान् पीडयन्ति। वृक्षाणां विनाशं कृत्वा जनाः औद्योगिकक्षेत्राणां विकासं तु कुर्वन्ति किन्तु ते प्रकृतिदेवीमपि संपीडयन्ति। अस्मात् कारणात् एव कुत्रचित् अनावृष्टिः भवति। अनेन धनस्य जनानां च अपारक्षतिः भवति। अतः अस्माभिः सर्वैः सह मिलित्वा प्रदूषण – समस्यायाः समाधानं कर्तव्यम्।

(क) एकपदेन उत्तरत – (केवलं प्रश्नद्वयम्) **[1x2 = 2]**

[1] आधुनिके युगे प्रदूषणस्य समस्या कीदृशी अस्ति ?

[2] केन श्वासरोगाः भवन्ति ?

[3] जनाः केषां विकासं कुर्वन्ति ?

(ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत - (केवलं प्रश्नद्वयम्) **[2x2= 4]**

[1] सम्पूर्णं वायुमण्डलं केन दूषितं सञ्जातम् ?

[2] जनाः प्रकृतिदेवीं कथं संपीडयन्ति ?

[3] अस्माभिः मिलित्वा किं कर्तव्यम् ?

(ग) अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत | **[1]**

(घ) निर्देशानुसारम् उत्तरत - (केवलं प्रश्नत्रयम्) **[1x3 = 3]**

[1] 'हानि:' इत्यर्थे गद्यांशे किं पदं लिखितम् ?

(अ) विनाशं (ब) क्षतिः (स) वृष्टि:

[2] 'समस्या' इति विशेष्यपदस्य कृते किं विशेषणपदम् अनुच्छेदे प्रयुक्तम् ?

(अ) आधुनिके (ब) महती (स) प्रदूषणस्य

[3] 'कुर्वन्ति' इति क्रियापदस्य कृते कर्तृपदं किम्?

(अ) विनाशं (ब) वृक्षाणां (स) जना:

[4] 'स्वच्छं ' इति पदस्य कृते विलोमपदं किम्?

(अ) विनाशं (ब) दूषितम् (स) जना:

[रचनात्मक – कार्यम् - 15 अंका:]

2. भवान् उत्पल:। चेन्नईनगरे छात्रावासे वसति। स्ववार्षिकपरीक्षायै भवता किं किं क्रियते इति वर्णयन् पितरं प्रति लिखिते पत्रे मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानाम् सहायतया रिक्तस्थानानि पूरयत। **[½x 10=5]**

गङ्गा छात्रावास:

(i) ....

दिनांक: ......

(ii) ..... !

सादरं प्रणामा: ।

अत्र कुशलं तत्रास्तु | भवत: पत्रं प्राप्तम्। भवान् ज्ञातुम् इच्छति यत् (iii) .... मम सज्जा कीदृशी वर्तते ? अद्यत्वे अहं समयस्य सुनियोजनं कृत्वा पठामि । मम (iv) .... तु निश्चिता । प्रतिदिनम् एकहोरायावत् प्रत्येकविषयस्य (v) ....करोमि। आंग्लभाषायां तथा च विज्ञानविषये तु मम सज्जा पूर्णा एव। गणित – विषये तथा च भूगोल विषये (vi) .... आवश्यकता अस्ति। संस्कृतम् तु मम (vii) ......। अत्र न कापि चिन्ता कार्या। आशासे यत् कठिनपरिश्रमेण (viii) .... आशीर्वादै: च अवश्यमेव अहं प्रथमं स्थानं (ix) ...... । मातृचरणयो: मम प्रणामा: ।

भवत: पुत्रः (x).....

मञ्जूषा

भवताम्, वार्षिकपरीक्षायै, उत्पल:, परिश्रमस्य, दैनिकचर्या, पूज्यपितृमहोदया:, प्राप्स्यामि, चेन्नईनगरत:, अध्ययनम्, प्रियविषय:

3. मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया चित्रं दृष्ट्वा पञ्चवाक्यानि संस्कृतेन लिखत – **[1 x5=5]**

मञ्जूषा -

पुस्तकालयः, केचन, समाचारपत्राणि, कपाटिकायाम्, बालकाः, पुस्तकानि, सन्ति, अनुशासनम्, छात्राः, पुस्तकालयाध्यक्षः, ज्ञानवर्धकम्, आदाय, तूष्णीम् , पठन्ति

अथवा

अधोदत्तमञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया जल-प्रदूषणस्य विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्यानि लिखत।

मञ्जूषा -

जनाः, उद्योगशालाः, मलिनानि, वस्त्राणि, स्वच्छं जलम्, क्षालयन्ति, विषाक्तानि, पदार्थानि, मलिनीकुर्वन्ति, नद्याम्, सर्वेषां योगदानम्, आवश्यकम्, अपेयम्, सर्वथा

प्रश्नः-4. अधोलिखितं संवादं मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया पूरयत- ------ (½×10= 5)

एकः- भो! नमस्कारः।
द्वितीयः- नमस्कारः।
एकः - तव (1) ....किम् अस्ति ?
द्वितीयः- मम नाम दिवाकरः अस्ति।
एकः- त्वं कस्यां कक्षायां पठसि ?
द्वितीयः- अहं (2.)...............कक्षायां पठामि। .
एकः- तव (3) ....कुत्र अस्ति?
द्वितीयः- मम विद्यालयः भारतस्य राजधान्यां (4.)..........वर्तते।
एकः- त्वम् अस्माकं विद्यालये कस्मात् (5) ....आगतवान्।
द्वितीयः- अहम् अत्र स्वमित्रं (6).........आगतवान्।
एकः- तव मित्रं कस्यां कक्षायां पठति?
द्वितीयः- सः तु नवम्यां (7).....................पठति।

एक:- तस्य नाम किमस्ति ?
द्वितीयः- तस्य नाम अस्ति (8)......................|
एक:- अस्तु-अस्तु, प्रभात: तु मम प्रतिवेशी अस्ति।
द्वितीय:- त्वं (9).........मम मित्रम् ?
एक:- आम्, अवश्यं स ममापि (10).............अस्ति।

मिलितुम्, देहल्यां, प्रभातः, दशम्यां ,कक्षायां, मित्रम्, नाम, कारणात्, जानासि, विद्यालय:

[अनुप्रयुक्त - व्याकरणम् - 25 अङ्का:]

प्रश्न- 5. निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि चित्वा लिखत -(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) (½×4=2)

(i) " प् " इत्यस्य उच्चारणस्थानं किम् ?

(ii) " पति: " इत्यत्र दन्त्य: वर्ण: क: ?

(iii) कः वर्णः दन्त्योष्ठ्यः अस्ति ।

(iv) "कलम:" इत्यत्र कण्ठ्यवर्ण: क: ?

(v) "ऋ" वर्णस्य उच्चारणस्थानं किम् अस्ति ?

प्रश्न 6 अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा प्रदत्त-विकल्पेभ्य: चित्वा लिखत -(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) (1×4=4)

(i) **स्वार्थान्ध:** मानव: पर्यावरणमद्य नाशयति ।
(ii) रामायणस्य **नायक:** राम: अस्ति |
(iii) **सुरेश:** विद्यालयं गच्छति ।
(iv) **मूढ:** + **अयं** सिकताभि: सेतुं निर्मातुं प्रयतते ।
(v) **जगदीश:** सर्वान् रक्षति ।

7. उपपदविभक्त्यनुसारं उचितपदं चित्वा वाक्यानि पूरयत- (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) (1x4= 4)

(i) .... (ग्राम) परितः वृक्षाः सन्ति |
(अ) ग्रामम् (ब) ग्रामे (स) ग्रामस्य (द) ग्रामेण
(ii) सीता .... (राम) सह वनं गच्छति |
(अ) रामेन (ब) रामेण (स) रामं (द)रामाय
(iii) वर्षाकाले .... (गृह) बहिः मा गच्छ |
(अ) गृहं (ब) गृहे (स) ग्रहात् (द)गृहात्
(iv) .... (वृक्ष) अधः एकः मयूरः नृत्यति |
(अ) वृक्षे (ब) वृक्षस्य (स) वृक्षात् (द) वृक्षेषु
(v) .... (गुरु) नम: |
(अ) गुरुं (ब) गुरो: (स) गुरवे (द) गुरु

8. प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितशब्दरूपाणि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(1×4=4)

(i) अयं ....भ्राता अस्ति।

(क) रमा (ख) रमम् (ग) रामस्य (घ) रामेन

(ii) .... वेदं पठसि।

(क) त्वम् (ख) वयम् (ग) यूयम् (घ) अहम्

(iii) जगति.....................सदृशः कोऽपि न।

(क) मातुः (ख) मात्रा (ग) मात्रो (घ) मातृषु

(iv) सरोवरे…………… विकसन्ति।

(क) कमलाः (ख) कमलानि (ग) कमलम् (घ) कमलेषु

(v) बालकाः…………… क्रीडन्ति ।

(क) कन्दुकात् (ख) कन्दुकेन (ग) कन्दुकम् (घ) कन्दुकेषु

9. प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचित -धातुरूपं चित्वा वाक्यानि पूरयत -(केवलं प्रश्नचतुष्टयम्)

(1x4=4)

(i) वयम् विद्यालये परिश्रमेण ------------- ।

(क) पठति (ख) पठाव: (ग) पठाम:

(ii) ते पुस्तकालये पुस्तकानि ------------- ।

(क) पठन्ति (ख) पठामि (ग) पठथ

(iii) अहम् दुग्धम् ------------- ।

(क) पिबसि (ख) पिबति (ग) पिबामि

(iv) ह्य: विद्यालये अवकाश: -------------- ।

(क) अस्ति (ख) सन्ति (ग) आसीत्

(v) त्वया विद्यालयं कदा -------------- ।

(क) गम्यते (ख) गमिष्यसि (ग) गच्छति

10. अधोलिखितवाक्येषु प्रकृति-प्रत्ययौ विभज्य संयोज्य वा प्रदत्तविकल्पेभ्य: चित्वा लिखत (केवलं प्रश्नत्रयम्) **(1x3=3)**

(i) बालकः फ़लम् (खाद्+शतृ)...................गच्छति |

(अ) खदतवान (ब) खादितवान (स) खादन्तम् (द) खादित्वान्

(ii) सुरेशः विद्यालये .... (पठ्+क्त्वा) गृहं गच्छति |

(अ) पथित्वा (ब) पठत्वा (स) पठितवा (द) पठित्वा

(iii) छात्रः गुरुं ....(प्रणम्य) पाठं पठति |

(अ) प्र+नम्+ल्यप् (ब) प्र+नम्+तुमुन् (स) प्र+नी+ल्यप् (द) प्र+नम्+ क्तवतु

(iv) रमेश: .... (क्रीड्+क्त्वा) गृहं गच्छति |

(अ) क्रीडित्वा (ब) क्रीद्त्वा (स) क्रीडतवा (द) क्रीडित्व

11. अधोलिखितवाक्येषु अव्यय पदानि चित्वा लिखत - (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) (1/2x4=2)

कदा, कति, तत्र, अपि, सर्वदा

i. यत्र धूम: __________ अग्नि: |

ii. त्वं __________ विद्यालयं गमिष्यसि ?

iii अहम् ________________संस्कृतम् पठिष्यामि।

iv अधुना ________________________वादनम् अभवत?

v अहं ________________________आपणं गमिष्यामि ?

12. अधोलिखितवाक्येषु अङ्कानां स्थानेषु प्रदत्तविकल्पेभ्य: उचित-संख्यावाचक पदं चित्वा लिखत (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 1/2x4=2

(i) उद्याने .... (4) मयूराः नृत्यन्ति |

(ii) अस्माकं विद्यालये .... (41) अध्यापकाः सन्ति |

(iii) मम समीपे ......**(3)**.......... फलानि सन्ति ।

(iv) .... (1)..........बालिका बिद्यालयं गच्छति ।

(v) वृक्षे ......**(21)**.......... फलानि सन्ति ।

[पठित - अवबोधनम् -15 अङ्का:]

13. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्त – प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत - 5

एकदा अयं मुनि: क्वापि नगरे एकं ब्राह्मणगृहं प्राप्य तद् गृहिणीं भिक्षामयाचत सा पतिव्रता गृहिणी तमवदत् – ‘ प्रतीक्षस्व क्षणं , यावद् भर्तु: परिचर्यां समापये “ इति| एतत् श्रुत्वा स: मुनि: तां कोपदृष्ट्या दृष्टवान्| सा विहस्य अभाषत– “ मुने ! न अहं बलाकेति” तत् आकर्ण्य विस्मित: मुनि:”एतत् कथमिव ज्ञातमनया “ इति चिन्तयन् तत्र उपाविशत् l

I. एकपदेन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1/2X2=1

(i) मुनि: कस्य गृहं प्राप्य भिक्षामयाचत ?

(ii) स: मुनिः तां कथं दृष्टवान् ?

(iii)एकदा मुनि: किम् अयाचत ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i)सा पतिव्रता गृहिणी किम् अवदत् ?

(ii) विस्मित: मुनि: किम् अचिन्तयत् ?

(iii) सा विहस्य किम् अभाषत ?

III निर्देशानुसारम् उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्) 1x2 =2

(i) गृहिणी तमवदत् वाक्ये कर्ता पदं किम् ?

(ii) ग्रामे इति पदस्य विलोम पदं किम् ?

(iii) “आश्चर्यचकित:” इत्यस्य पर्यायपदं किम्?

14. अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त - प्रशनानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

मूलं भुजङ्गैः शिखरं प्लवङ्गैः शाखा विहंगैः कुसुमानि भृङ्गैः ।
नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रितं सत्त्वभरैः समन्तात् ॥
आम्र ! यद्यपि गता दिवसास्ते पुष्पसौरभफलप्रचुरा ये।
हन्त ! सम्प्रति तथापि जनानां छाययैव दलयस्यतितापम् ।। ।।

I. एकपदेन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्) **1/2X2=1**

(i) चन्दनपादपस्य शाखा कैः आश्रिता?

(ii) चन्दनपादपस्य शिखरं कैः आश्रितम् ?

(iii) आम्रवृक्षः जनानाम् अतितापं कया दलयति ?

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्) **1x2=2**

(i) कस्य भागाः कैः समन्तात् आश्रिताः?

(ii) आम्रस्य कीदृशाः दिवसाः गताः?

(iii) द्वितीयश्लोकः कं वृक्षं सम्बोधयति ?

III निर्देशानुसारम् उत्तरत (केवलं प्रश्नद्वयम्) **1x2 =2**

(i) वानरैः इत्यर्थे किं पदमत्र प्रयुक्तम् ?

(ii) 'अस्ति' इत्यस्य कर्तृपदम् किम्?

(iii) "जनानां छाययैव दलयस्यतितापम्" अत्र क्रियापदं किम् ?

15. अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्त – प्रश्नानानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

भोजः - साधु कुविन्द! साधु !कीदृशी लालित्यपूर्णा पदयोजना - "कवयामि वयामि यामि" धन्योऽसि त्वम्। अहमपि आत्मानम् धन्यं मन्ये - यस्य राज्ये तन्तुवायाः. कुम्भ्काराः, अयस्काराः, शिल्पिनः, श्रमिका: अपि ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति।

(तन्तुवायं प्रति) भोः कविवर ! गृहाण पुष्कलं स्वर्णमयं पारितोषिकम् निजं निवासं च प्रयाहि

(मन्त्रिणं प्रति) पण्डितः लक्ष्मीधर: मम राजभवने वासयितव्यः, यावद् अपरा व्यवस्था न भवति।

I **एकपदेन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)** **(½×2=1)**

(क) पण्डितः कुत्र वासयितव्यः ?

(ख) पदयोजना कीदृशी आसीत् ?

(ग) क: आत्मानम् धन्यं मन्ये ?

II **पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)** **(1×2=2)**

(क) तन्तुवायम् भोजः किम् आदिशति ?

(ख) भोजस्य राज्ये का : ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति?

(ग) भोज: मन्त्रिणं प्रति किम् अकथयत् ?

III **भाषिक कार्यम् – (केवलं प्रश्नद्वयम्)** **(1×2= 2)**

(1) "धन्योऽसि त्वम् " इत्यत्र कर्तृपदं किम् ?

(2) "श्रमिका: अपि ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति " अत्र क्रियापदं किम् अस्ति ?

(3) पण्डितः लक्ष्मीधर: अत्र विशेष्य पदं किम्?

16. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य समुचितं प्रश्नवाचकपदं चिनुत – (केवलं पञ्च प्रश्ना:) (1x5 =5)

(i) वृक्षायुर्वेदः **महर्षिपराशरेण** विरचितः

(ii) जलबिन्दवः **मधुरसंगीतं** जनयति स्म ।

(iii) अहं **त्रुटितान्** तन्तुन् संयोजयामि ।

(iv) **पण्डितानां** चेष्टितं दृष्ट्वा अष्टव्रकः हसितुमारभत ।

(v) श्वेतकेतुः **फले** बीजानि पश्यति ।

(vi) **भामाशाह:** धनराशिम् आदाय आगच्छति ।

17. मञ्जूषात: समुचितपदानि चित्वा अधोलिखित - श्लोकस्य अन्वयं पूरयत - (½ x4=2)

गच्छन पिपीलको याति योजनानां शतान्यपि|
अगच्छन वैनतेयोऽपि पदमेकं न् गच्छति||

अन्वय: - पिपीलक: (i)......... योजनानां शतान्यपि (ii).............. अगच्छन (iii) .... अपि (iv) ...... पदम् न् गच्छति |

मञ्जूषा :-

एकम् ,याति वैनतेय: , गच्छन्

अथवा

मञ्जूषापद - सहायतया श्लोकस्य भावार्थं पूरयत -

अहो! एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिनः ॥

भावार्थः :- अहो! एषाम् सर्व (1) .... उपजीवनम् जन्म (2) .... | महीरुहा: (3) .... येभ्य: अर्थिन: निराशा: न(4) .... |

मञ्जूषा :-

प्राणि, वरम्, यान्ति, धन्या:,

18. अधोलिखितवाक्येषु रेखांकितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् प्रदत्त-विकल्पेभ्य: उचितार्थं/ पर्याय-पदं चिनुत l (केवलं प्रश्नचतुष्टयम्) 1x4=4

1. अविवेकः परमापदां **पदम्**|

(i) गृहम् (ii) आसनम् (iii) स्थानम् (iv) पादम्

2. स्वबाल- **अपत्यस्य** रक्षार्थं विप्रं व्यवस्थाप्य गता ।

(i) अपुत्रस्य (ii) भागिनेयस्य (iii) पत्युः (iv) सन्ततेः

3. **क्षिप्रम्** अक्रियमाणस्य तद् रसम् कालः पिबति ।

(i) अधुना (ii) सम्प्रति (iii) शीघ्रम् (iv) विक्षुब्धः

4. नकुलेन बालसमीपम् **उपसर्पन्** कृष्णसर्पः दृष्ट l

(i) दूरं गच्छन् (ii) परः गच्छन् (iii) पुरतः गच्छन् (iv) समीपं गच्छन्

5. मदीयेन एव **खड्गेन** जहि माम् l

(i) कृपाणेन (ii) बाणेन (iii) शूलेन (iv) छुरिकया

19. पाठाधारेण- मञ्जूषा-पद-सहायतया कथायां रिक्तस्थानपूर्तिः कुरुत **½x8=4**

अस्ति (i) -------------- तीरे पाटलिपुत्रनामधेयं (ii) ---------------- | तत्र सर्वस्वामिगुणोपेतः (iii) ---------- नाम नरपतिः आसीत् | स (iv) ------------ एकदा पठ्यमानं श्लोकद्वयं (v) ---------|

अत्रान्तरे विष्णुशर्मनामा (vi)------------------सकलनीतिशास्त्रतत्त्वज्ञः बृहस्पतिः इव अवदत् षण्मासाभ्यन्तरे भवत्पुत्रान् नीतिशास्त्राऽभिज्ञान् (vii) ---------------- | राजा (viii) ------------ पुनरवदत् - कोऽत्र सन्देहः ?

नगरम्, सुदर्शनः, करिष्यामि, श्रुतवान्, भागीरथी , सविनयं, भूपतिः, महापण्डितः,

आदर्शप्रश्नपत्रम् - 2

सामान्य निर्देशाः -

1. उत्तरलेखनात् पूर्वं प्रश्नपत्रे अनुक्रमाङ्कः अवश्यं लेखनीयः-

अपठित- अवबोधनम्	-	10 अंकाः
रचनात्मक – कार्यम्	-	15 अंकाः
अनुप्रयुक्त व्याकरणम्	-	25 अंकाः
पठितावबोधनम्	-	30 अंकाः

2. समस्ताः प्रश्नाः अनिवार्याः सन्ति |
3. प्रश्नसंख्या प्रश्नपत्रानुसाम् अवश्यमेव लेखनीया |
4. सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन एव लेखनीयानि |

खण्डः- क, अपठित - अवबोधनम् (10 अङ्काः)

1. अधोलिखित-गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

अहं प्रवीणः| मम गृहस्य समीपम् एकम् अतिविशालम् उपवनम् अस्ति | तस्मिन् उपवने अनेके वृक्षाः सन्ति| वृक्षे अनेकानि नीडानि सन्ति | नीडेषु विविधाः खगाःवसन्ति| यद्यपि वृक्षे अनेकानि नीडानि सन्ति परं तेषु अतीव स्नेहः वर्तते| पारस्परिकस्नेहेन तेषां जीवनधारा निर्बाधा गच्छति| एकदा एकः चपलः वानरः तत्र आगच्छति | सः वृक्षे इतस्ततः भ्रमति तेषां खगानां नीडानि अपि कर्षति भूमौ क्षिपति च| अनेन ते खगाः दुःखिताःभवन्ति परं ते हतोत्साहिताः न भवन्ति| सर्वे मिलित्वा चिन्तयन्ति- “कथं एतस्य दुष्टवानरस्य प्रकोपेन अस्माकं रक्षा भविष्यति”? इति | ते उपायम् अचिन्तयन् -“चञ्चुभिः तस्य वानरस्य शरीरे प्रहारम् कुर्मः” इति| यदा वानरः आगच्छत् तदा सर्वे खगाः एकत्रिताः भूत्वा उपायानुसारम् एव प्रहारम् अकुर्वन्| तेन सः वानरः पीडितः अभवत् एवं पुनः कदापि तत्र च न आगच्छत्| अतः उचितम् एव उक्तम् - “ सङ्घे शक्तिः कलियुगे ” |

I. **एकपदेन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)** **(1x2=2)**

(क) मम गृहस्य समीपम् किम् अस्ति ?

(ख) वृक्षे कानि सन्ति ?

(ग) कस्य प्रकोपेन खगानां बाधा भवति ?

II. **पूर्णवाक्येन उत्तरत- (केवलं प्रश्नद्वयम्)** **(2x2=4)**

(क) सर्वे खगाः किम् अचिन्तयन् ?

(ख) तेषाम् उपायः कः आसीत् ?

(ग) केषु स्नेहः आसीत् ?

III. **अनुच्छेदस्य उचितं शीर्षकं लिखत -** **(1)**

IV. **निर्देशानुसारं उत्तरम्-** **(1x3=3)**

(क) "वृक्षे अनेकानि नीडानि सन्ति" इत्यस्मिन् वाक्ये कर्तृपदं किम् ?

(अ) वृक्षे (ब) नीडानि (स) सन्ति

(ख) " बहवः" इति अर्थे किं पदमस्ति ?

(अ) खगाः (ब) नीडानि (स) अनेके

(ग) "नीडेषु विविधाः खगाः वसन्ति" इत्यस्मिन् वाक्ये विशेष्यपदं किमस्ति ?

(अ) खगाः (ब) विविधाः (स) वसन्ति

खण्ड: - ख , रचनात्मकं कार्यम् (15 अङ्का:)

प्रश्न 2. मित्रं प्रति अधोलिखितं पत्रं मञ्जूषाप्रदत्तशब्दै: पूरयित्वा पुन: लिखत- (½ x10 =5)

यमुनाछात्रावासात्

दिनाङ्क: ......

प्रियमित्र माधव! (i) .... ।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। अहं (ii) .... सज्जायां व्यस्त: आसम्। अत: विलम्बेन तव पत्रस्य उत्तरं ददामि। अस्मिन् वर्षे मयापि गणतन्त्रदिवसस्य शोभायात्रायां भाग: (iii) .... | अस्माकं विद्यालयस्य छात्रा: राजपथे (iv) .... प्रदर्शनम् अकुर्वन्। अहं गरबानृत्यस्य (v) ....आसम् । छात्राणां राष्ट्रगानस्य ओजस्वी ध्वनि: (vi)..........................गुञ्जितम् अकरोत्। स्वराष्ट्रस्य सैन्यबलानां पराक्रमप्रदर्शनानि, विचित्रवर्णनानि परिदृश्यानि, (vii) .... च दृष्ट्वा अहं गौरवान्वित: अस्मि। (viii) .... बाल्यावस्थाया: स्वप्न: तत्र पूर्ण: जात:। भवतः (ix) .... प्रति मम प्रणामाञ्जलिः ।

भवत: (x) ....

महेश: ।

मञ्जूषा

गृहीत:,	पितरौ,	नमस्ते,	मम,	मित्रम्,	राजपथम्,	लोकनृत्यस्य,
लोकनृत्यानि,	गणतन्त्रदिवससमारोहस्य,	प्रमुखसञ्चालक: ।				

3. अध:प्रदत्तं चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया पञ्चवाक्यानि संस्कृतेन लिखत-(1x5=5)

मञ्जूषा

बालकः , यन्त्रेण , पुस्तकम् , पठत् , द्वौ बालकौ , पश्यति , पादकन्दुकेन , चित्रफलके , बालिका , कीडतः , निर्माणे , चित्रम् ।

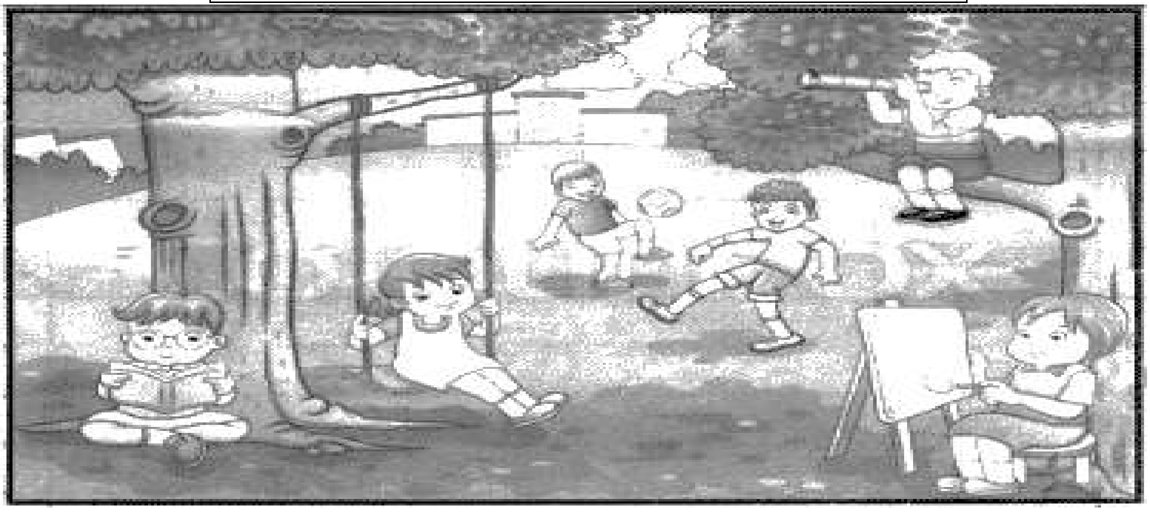

अथवा

मञ्जूषाप्रदत्तपदानां साहाय्येन निम्नलिखितं विषयम् अधिकृत्य पञ्चभि: संस्कृतवाक्यै: एकम् अनुच्छेदं लिखत-

" भारतभूमि: "

मञ्जूषा :-

अस्माकम्, अयम्, देशः, भारतवर्षम्, हिमालयात्, रामेश्वरपर्यन्तम् , नद्यः, गङ्गा, यमुना, गोदावरी-प्रभृतयः, अत्र, काशी, प्रयागः, मथुरा, तीर्थनगरानि, जाताः, अत्रैव, राम-कृष्ण-गौतमाः, ग्रामप्रधानः, कृषिप्रधानः

प्रश्न 4. अधोलिखितं संवादं मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया पूरयत- (½×10=5)

एकः- भो! नमस्कारः।
द्वितीयः- नमस्कारः।
एकः - तव (1) ....किम् अस्ति ?
द्वितीयः- मम नाम दिवाकरः अस्ति।
एकः- त्वं कस्यां कक्षायां पठसि ?
द्वितीयः- अहं (2.)...............कक्षायां पठामि। .
एकः- तव (3) ....कुत्र अस्ति?
द्वितीयः- मम विद्यालयः भारतस्य राजधान्यां (4.)..........वर्तते।
एकः- त्वम् अस्माकं विद्यालये कस्मात् (5) ....आगतवान्?
द्वितीयः- अहम् अत्र स्वमित्रं (6).........आगतवान्।
एकः- तव मित्रं कस्यां कक्षायां पठति?
द्वितीयः- सः अपि नवम्यां (7).....................पठति।

एक:- तस्य नाम किमस्ति ?
द्वितीयः- तस्य नाम अस्ति (8).....................|
एक:- अस्तु -अस्तु, प्रभात: तु मम मित्रम् अस्ति।
द्वितीय:- त्वं (9).........मम मित्रम् ?
एक:- आम्, अवश्यं स ममापि (10).............अस्ति।

मिलितुम्, देहल्यां ,प्रभातः, नवम्यां ,कक्षायां, मित्रम्, नाम, कारणात्, जानासि, विद्यालय:

खण्डः-ग, अनुप्रयुक्त व्याकरणम् (25 अंका:)

प्रश्न 5. निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत- (केवलचत्वार: प्रश्ना:) (½×4=2)

(i) **"प्"** इत्यस्य उच्चारणस्थानं किम् ?

(ii) **"पति:"** इत्यत्र दन्त्य: वर्ण: क: ?

(iii) कः वर्णः दन्त्योष्ठ्यः अस्ति ?

(iv) **'अ'** वर्णस्य उच्चारणस्थानं किम् अस्ति ?

(v) **'अमर:'** अत्र मूर्धन्य: वर्ण: क: ?

प्रश्न 6. रेखाखाङ्कितपदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा लिखत–(केवलचत्वार: प्रश्ना:) (1x4=4)

(i) **सुख + अर्थी** = ... त्यजेत् विद्याम् ।

(ii) **इत्यादि** शब्दस्य संधि-विच्छेदं किं भवति ?

(iii) शब्दाः **अच् + अन्ताः** = ... , हलन्ताः च भवन्ति ।

(iv) **कोऽपि** = ... + ... संधि: किम्?

(v) एषा कथा **हित + उपदेशात्** गृहीता I

प्रश्न 7. उपपदविभक्त्यनुसारं उचितं पदं चित्वा वाक्यानि पूरयत–(केवलचत्वार: प्रश्ना:) (1x4=4)

(i) ....विना प्रकाश: नास्ति ।

(क) सूर्यः (ख) सूर्याय (ग) सूर्ये (घ) सूर्यं

(ii) .... प्रसादं रोचते ।

(क) भक्तेन (ख) भक्तानां (ग) भक्तेभ्यः (घ) भक्तं

(iii) पुत्री .... स्निह्यति ।

(क) जनके (ख) जनकं (ग) जनकात् (घ) जनकेन

(iv) चौर: .... बिभेति ।

(क) रक्षकभट: (ख) रक्षकभटात् (ग) रक्षकभटम् (घ) रक्षकभत्तेन

(v) .... उपरि फलानि सन्ति ।

(क) वृक्षस्य (ख) वृक्षाः (ग) वृक्षेषु (घ) वृक्षं

प्रश्न 8. उचितशब्दरूपं चित्वा वाक्यानि पूरयत- (केवलचत्वार: प्रश्ना:) (1x4=4)

(i) अध्यापकः छात्रै: सह .... तटं गच्छति |

(क) नदी: (ख) नद्य: (ग) नदीभ्याम् (घ) नद्या:

(ii) माता .... जलं ददाति।

(क) बालकेन (ख) बालके (ग) बालकाय (घ) बालकं

(iii) मम पिता............. पृच्छति।

(क) मां (ख) अहं (ग) अस्माकं (घ) मम

(iv) हिमालये ....तपः कुर्वन्ति ।

(क) साधुः (ख) साधवः (ग) साधून् (घ) साधु

(v) बालक: .... सह क्रीडति ।

(क) लतया (ख) लताभ्यः (ग) लतासु (घ) लतानाम्

प्रश्न 9. उचित-धातुरूपं चित्वा वाक्यानि पूरयत-(केवलचत्वार: प्रश्ना:) (1x4=4)

(i) बालिके ज्ञानं ....।

(क) लभन्ते (ख) लभते (ग) लभेते (घ) लभध्वे

(ii) भक्त: ईश्वरं ....।

(क) नमति (ख) नमत: (ग) नमसि (घ) नमामि

(iii) करोनाकाले वृद्धा: बहि: मा ....।

(क) गच्छेयु: (ख) गच्छेत् (ग) गच्छेताम् (घ) गच्छति

(iv) इदानीं छात्र: विद्यालये ....।

(क) भविष्यत: (ख) भविष्यति (ग) भविष्यन्ति (घ) भवन्ति

(V) तत्र बालक:................... I

(क) आसन् (ख) स्त: (ग) आसीत् (घ) स्म:

प्रश्न10. रेखांकितपदेषु प्रकृति-प्रत्ययौ विभज्य संयोज्य वा चित्वा लिखत-(केवलप्रश्नत्रयम्)(1x3=3)

(i) छात्रः विद्यालयं **गन्तुम्** इच्छति ।

(क) गम् + ल्यप् (ख) गम् + क्त्वा

(ग) गम् + तुमुन् (घ) गम् + तुम्

(ii) बालक: **क्रीड् + क्त्वा** गृहं गच्छति।

(क) क्रीडित्वा (ख) क्रीडितवान्

(ग) क्रीडितुं (घ) क्रीडनं

(iii) पिता पुत्रस्य प्रगतिपत्रं समीक्ष्य प्रसन्नः भवति ।

(क) सम् + ईक्ष् + क्त्वा (ख) सम् + ईक्ष् + तुमुन्

(ग) सम् + ईक्ष् + ल्यप् (घ) सं + इक्ष + तुम्

(iv) बालिका पत्रं **लिख् + शतृ** उच्चै: पठति I

(क) लिखन्ती (ख) लिखति

(ग) लिखन् (घ) लिखतम्

प्रश्न 11. अधोलिखितवाक्येषु अव्ययपदानि चित्वा लिखत- (केवलचत्वार: प्रश्ना:) **(1/2x4=2)**

सर्वत्र,	**कति,**	**तत्र,**	**कदा,**	**सर्वदा**

i. यत्र धूम: _________ अग्नि: |

ii. त्वं _________ विद्यालयं गमिष्यसि ?

iii अहम्_______________संस्कृतम् पठिष्यामि।

iv. अधुना ______________________वादनम् अभवत्?

v. ईश्वर:__________________अस्ति I

प्रश्न 12. अङ्कानां स्थानेषु उचित-संख्यावाचकपदं लिखत- (केवलचत्वार: प्रश्ना:) **(1/2x4=2)**

(i) पुस्तकालये ………………(25) बालिका: पठन्ति।

(ii) क्रीडाक्षेत्रे ……………… (10) बालका: धावन्ति।

(iii) मम समीपे .... (3) फलानि सन्ति।

(iv) ……………… (1) बालिका विद्यालयं गच्छति I

(v) गृहे ....(4) सदस्या: सन्ति I

खण्ड:-घ, पठित अवबोधनम् (30 अङ्का:)

प्रश्न 13. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत- (5)

एकदा अयं मुनि: क्वापि नगरे एकस्य ब्राह्मणस्य गृहं प्राप्य तद् गृहिणीं भिक्षामयाचतI सा पतिव्रता गृहिणी तमवदत-'प्रतीक्षस्व क्षणं, यावद् भर्तु: परिचर्यां समापये' इति| एतत् श्रुत्वा स: मुनि: तां कोपदृष्ट्या दृष्टवान् I सा विहस्य अभाषत– "मुने! न अहं बलाकेति" तत् आकर्ण्य विस्मित: मुनि: "एतत् कथमिव ज्ञातमनया" इति चिन्तयन् तत्र उपाविशत्-

1. एकपदेन उत्तरत- (केवलप्रश्नद्वयम्) **1/2X2=1**

(i) मुनि: कस्य गृहं प्राप्य भिक्षामयाचत ?

(ii) स: मुनिः तां कथं दृष्टवान् ?

(iii) का विहस्य अभाषत?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत-- (केवलप्रश्नद्वयम्) **1x2=2**

(i) सा पतिव्रता गृहिणी किम् अवदत् ?

(ii) विस्मित: मुनि: किम् अचिन्तयत्?

(iii) सा विहस्य किम् अभाषत?

III निर्देशानुसारं उत्तरत- - (केवलप्रश्नद्वयम्) **1x2=2**

(i) 'गृहिणी तमवदत्' अस्मिन् वाक्ये कर्तापदं किम् ?

(ii) 'ग्रामे' इति पदस्य विलोमपदं किं प्रयुक्तम् ?

(iii) 'एकस्य ब्राह्मणस्य' अत्र विशेष्यपदं किम् ?

प्रश्न 14. अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त-प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत-

मूलं भुजङ्गैः शिखरं प्लवङ्गैः शाखा विहंगैः कुसुमानि भृङ्गैः ।
नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रितं सत्त्वभरैः समन्तात् ॥ ॥

1. एकपदेन उत्तरत- (केवलप्रश्नद्वयम्) 1/2X2=1

(i) चन्दनपादपस्य शाखा कैः आश्रिता?

(ii) चन्दनपादपस्य शिखरं कैः आश्रितम् ?

(iii) चन्दनपादपस्य मूलं कैः आश्रितम् ?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत-- (केवलप्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) कस्य भागाः कैः समन्तात् आश्रिताः?

(ii) कै: कुसुमानि आश्रितानि?

(iii) भुजङ्गैः किम् आश्रितम् ?

III निर्देशानुसारं उत्तरत- (केवलप्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(i) 'वानरैः' इत्यर्थे किं पदमत्र प्रयुक्तम् ?

(ii) 'नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य ' अत्र क्रियापदं किम्?

प्रश्न 15. अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्त-प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

भोजः - साधु कुविन्द। साधु कीदृशी लालित्यपूर्णा पदयोजना - "कवयामि वयामि यामि" धन्योऽसि त्वम्। अहमपि आत्मानं धन्यं मन्ये- यस्य राज्ये तन्तुवाया:, अयस्कारा:, शिल्पिनः, श्रमिका: अपि ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति।

(तन्तुवायं प्रति) भोः कविवर! गृहाण पुष्कलं स्वर्णमयं पारितोषिकं निवासं च प्रयाहि I

(मन्त्रिणं प्रति) पण्डितः लक्ष्मीधर: मम राजभवने वासयितव्य:, यावद् अपरा व्यवस्था न भवति।

1. एकपदेन उत्तरत- (केवलप्रश्नद्वयम्) 1/2X2=1

(क) पण्डितः कुत्र वासयितव्य: ?

(ख) पदयोजना कीदृशी आसीत् ?

(ग) पण्डितस्य नाम किम् ?

II पूर्णवाक्येन उत्तरत-- (केवलप्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(क) तन्तुवायम् भोजः किम् आदिशति ?

(खं) भोजस्य राज्ये के ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति?

(ग) भोज: मन्त्रिणं किम् अवदत्?

III निर्देशानुसारं उत्तरत- (केवलप्रश्नद्वयम्) 1x2=2

(1) "धन्योऽसि त्वम्" इत्यत्र कर्तृपदं किम् ?

(2) "श्रमिका: अपि ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति " अत्र विशेषणपदं किम् अस्ति ?

(3) 'अन्या' इति पर्यायपदं किम् ?

प्रश्न 16 .रेखाङ्कितपदानि आधृत्य समुचितं प्रश्नवाचकपदं लिखत- (1x5=5)

(i) माधव: **उज्जयिन्याम्** अवसत् ।

(ii) नकुलस्य मुखं पादा: च **रक्तेन** विलिप्ता: ।

(iii) **परतन्त्रे** देशे जीवनं नरकायते ।

(iv) सर्वे भटा: **देशरक्षायै** बद्धपरिकरा: आसन् ।

(v) एक: चन्द्र: **तम:** हन्ति ।

(vi) लक्ष्मीधर: **द्वारपालेन** सह प्रविशति I

प्रश्न 17. मञ्जूषात: समुचितपदानि चित्वा श्लोकस्य अन्वयं पूरयत- (½ x4=2)

गच्छन् पिपीलको याति योजनानां शतान्यपि|
अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति||

अन्वय: - पिपीलक: (i).................... योजनानां शतान्यपि (ii).................... अगच्छन् (iii) .... अपि (iv)........................पदम् न गच्छति I

मञ्जूषा :-

एकम्, याति, वैनतेय:, गच्छन्

अथवा

मञ्जूषापद-सहायतया श्लोकस्य भावार्थं पूरयत-

अहो! एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
धन्या महीरुहा येभ्यो निराशा यान्ति नार्थिनः ॥

मञ्जूषा :-

प्राणि, वरम्, यान्ति, धन्या:

भावार्थ:- अहो! एषां सर्व(1)..................उपजीवनम् जन्म (2)................... |
महीरुहा: (3) .... येभ्य: अर्थिन: निराशा: न(4) ……………......... |

प्रश्न 18 रेखांकितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् उचितार्थं चिनुत-(केवलचत्वार: प्रश्ना:) (1x4=4)

1. अविवेकः परमापदां **पदम्**।

   (i) गृहम् (ii) आसनम् (iii) स्थानम् (iv) पादम्

2. स्वबाल- **अपत्यस्य** रक्षार्थं विप्रं व्यवस्थाप्य गता ।

   (i) अपुत्रस्य (ii) भागिनेयस्य (iii) पत्युः (iv) सन्ततेः

3. **क्षिप्रम्** अक्रियमाणस्य तद् रसम् कालः पिबति ।

   (i) अधुना (ii) सम्प्रति (iii) शीघ्रम् (iv) विक्षुब्धः

4. नकुलेन बालसमीपम् **उपसर्पन्** कृष्णसर्पः दृष्ट:।

   (i) दूरं गच्छन् (ii) परः गच्छन् (iii) पुरतः गच्छन् (iv) समीपं गच्छन्

5. **सहसा** विदधीत न क्रियाम् ।

   (क) सह (ख) अपि (ग) पुनः (घ) अकस्मात्

19. पाठाधारितां कथाम् इमां पठित्वा मञ्जूषा-प्रदत्त-पदसहायतया रिक्तस्थानानि पूरयत- (4)

एकदा महर्षि: **(i)**______________________ स्वपुत्रं श्वेतकेतुं विद्याध्ययनार्थं गन्तुम् अकथयत् | तदा श्वेतकेतु: गुरोः समीपं गत्वा **(ii)**_________________ यावत् विद्याम् अधीतवान् | पश्चात् स: सर्वान् **(iii)**____________________ सार्थान् अधीत्य पितुः समीपम् आगच्छत् | स: विद्याध्ययनार्थम् आत्मानं सर्वश्रेष्ठ: **(iv)**____________________ इति मन्यमान: उद्धतस्वभावोऽभवत् | तमेवं दृष्ट्वा पिता **(v)**___________________ अपृच्छत् – पुत्र त्वया क: **(vi)**______________ प्राप्त: येन त्वं कुलविपरीतम् उद्धत: असि ? किं **(vii)**__________________ जानासि येन ज्ञातेन सर्वं अज्ञातम् अपि **(viii)**______________________ भवति |

मञ्जूषा-

वेदान्, अहम्, पुत्रम् , तत्, अतिशय:, आरुणिः, ज्ञातम् , द्वादशवर्षाणि

<u>उत्तरसंकेत:</u>

आदर्श-प्रश्न-पत्रम् -1

1 निम्नलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत। **[10]**

(क) एकपदेन उत्तरत - **[1x2 = 2]**

i महती समस्या

ii दूषितवायुना

iii औद्योगिकक्षेत्राणां

(ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत - **[2 x2 = 4]**

i यन्त्रालयानां यानानां च धूमेन सम्पूर्णं वायुमण्डलं दूषितं सञ्जातम्।

ii वृक्षाणां विनाशं कृत्वा जना: औद्योगिकक्षेत्राणां विकासं तु कुर्वन्ति किन्तु ते प्रकृतिदेवीमपि संपीडयन्ति।

iii अस्माभिः सर्वै: मिलित्वा प्रदूषण समस्याया: समाधानं कर्तव्यम् l

(ग) अस्य अनुच्छेदस्य कृते उपयुक्तं शीर्षकं संस्कृतेन लिखत | **[1]**

स्व विवेकानुसारेण

(घ) निर्देशानुसारम् उत्तरत - **[1x3 = 3]**

i (ब) क्षतिः ii (ब)महती iii (अ) जना: iv (ब) दूषितं

2 **पत्रे मञ्जूषायां प्रदत्त शब्दानाम् सहायतया रिक्तस्थानानि पूरयत ।** **[½ x 10=5]**

1. चेन्नईनगरत:, 2. पूज्यपितृमहोदया:, **3.** वार्षिकपरीक्षायै, **4.** दैनिकचर्या, **5.** अध्ययनम्

6. परिश्रमस्य. **7.** प्रियविषय:, 8. भवताम्, **9.** प्राप्स्यामि, **10.** उत्पल:

3. **मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया चित्रं दृष्ट्वा पञ्चवाक्यानि संस्कृतेन लिखत –** **[1 x5=5]**

स्व विवेकानुसार

अथवा

अधोदत्तमञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया जल-प्रदूषणस्य विषयम् अधिकृत्य पञ्चवाक्यानि लिखत।

स्व विवेकानुसार

4. अधोलिखितं संवादं मञ्जूषायां प्रदत्तपदानां सहायतया पूरयत- ------ **½×10 = 5**

1. नाम, 2. दशम्यां, 3. विद्यालय:, 4. देहल्यां, 5. कारणात्,

6. मिलितुम्, 7. कक्षायां, 8. प्रभात:, 9. जानासि, 10. मित्रम्

5. निम्नलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि उचित-विकल्पेभ्य: चित्वा लिखत **½×4=2**

i ओष्ट : ii त् iii व् iv क् v मूर्धा

6. रेखाखाङ्कितपदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा प्रदत्तविकल्पेभ्य: चित्वा लिखत - **1 x 4 = 4**

i स्वार्थ + अन्ध: ii नै + अक: iii सुर + ईश: iv मूढोऽयम् v जगत् + ईश:

7. उपपदविभक्त्यनुसारं प्रदत्तविकल्पेभ्य: उचितपदं चित्वा वाक्यानि पूरयत - **1 x 4 = 4**

i ग्रामम् ii रामेण iii ग्रहात् iv वृक्षस्य v गुरवे

8. प्रदत्तविकल्पेभ्य: उचितशब्दरूपाणि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत- - - **1×4=4**

i रामस्य ii त्वम् iii मात्रा iv कमलानि v कन्दुकेन

9. प्रदत्तविकल्पेभ्य: उचित - धातुरूपं चित्वा वाक्यानि पूरयत - **1 x 4 = 4**

i पठाम: ii पठन्ति iii पिबामि iv आसीत् v गम्यते

10. अधोलिखितवाक्येषु प्रकृति-प्रत्ययौ विभज्य संयोज्य वा प्रदत्त-विकल्पेभ्य: चित्वा लिखत1x3=3

I (ब) खादितवान् ii (द) पठित्वा iii (अ) प्र+नम्+ल्यप् vi क्रीडित्वा

11. अधोलिखितवाक्येषु अव्यय पदानि चित्वा लिखत - **1/2x4=2**

i तत्र ii कदा iii सर्वदा iv कति v श्व:

12. अधोलिखितवाक्येषु अङ्कानां स्थानेषु प्रदत्त-विकल्पेभ्य: उचित-संख्यावाचक पदं चित्वा लिखत

i चत्वारः ii एकचत्वारिंशत् iii त्रीणि vi एका v एकविंशति: **1/2x4=2**

13. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्त - प्रशनानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत -

I एकपदेन उत्तरत 1/2x2=1

i ब्राह्मणगृहं ii कोपदृष्ट्या iii भिक्षाम्

II पूर्ण वाक्येन उत्तरत 1x2=2

i "प्रतीक्षस्व क्षणं, यावद् भर्तुः परिचर्यां समापये" इति

ii मुनि: अचिन्तयत् एतत् कथमिव ज्ञातमनया l

iii सा विहस्य अभाषत मुने! न अहं बलाकेति l

निर्देशानुसार उत्तरत 1x2 =2

i गृहिणी ii नगरे iii विस्मित:

14. अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा प्रदत्त - प्रशनानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत - 5

1. एकपदेन उत्तरत- 1/2X2=1

i भुजङ्गैः ii प्लवङ्गैः iii छायया

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रितं सत्त्वभरैः समन्तात् l

(ii) आम्रस्य पुष्पसौरभफलप्रचुरा: दिवसा: गता: l

(iii) द्वितीयश्लोक: आम्रवृक्षं सम्बोधयति l

III.भाषिक कार्यम् – (1×2= 2)

i प्लवङ्गैः ii तत् iii दलयस्यति

15. अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा प्रदत्त - प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतेन लिखत - 5

I **एकपदेन उत्तरत-** **(½×2 = 1)**

i मम राजभवने ii लालित्यपूर्णा पदयोजना iii भोज:

II **पूर्णवाक्येन उत्तरत-** **1X2=2**

i भोः कविवर ! गृहाण पुष्कलं स्वर्णमयं पारितोषिकम् निवासं च प्रयाहि

ii तन्तुवाया:. कुम्भ्कारा:, अयस्कारा:, शिल्पिनः, श्रमिका: अपि ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति।

iii भोज: मन्त्रिणं प्रति अकथयत् "पण्डितः लक्ष्मीधर: मम राजभवने वासयितव्य:, यावद् अपरा व्यवस्था न भवति।

III **भाषिककार्यम्** – **(1×2=2)**

i त्वं ii कुर्वन्ति iii लक्ष्मीधर:

16. **रेखाङ्कित-पदानि आधृत्य प्रदत्त-विकल्पेभ्य: समुचितं प्रश्नवाचकपदं चिनुत - 1 x 5= 5**

i केन ii किं iii कान् iv केषां v कुत्र vi क:

17. मञ्जूषात: समुचितपदानि चित्वा अधोलिखित - श्लोकस्य अन्वयं पूरयत - ½ x 4 = 2

i गच्छन् ii याति iiiवैनतेय: iv एकम्

अथवा

i वरम्, ii प्राणि , iii धन्या:, iv यान्ति,

18. **अधोलिखितवाक्येषु रेखांकितपदानां प्रसङ्गानुकूलम् प्रदत्त - विकल्पेभ्य: उचितार्थं / पर्यायपदं चिनुत 1 x 4 = 4**

1 (iv) पादम् 2(i) अपुत्रस्य 3 (iii) शीघ्रम् 4. (iv) समीपं गच्छन् 5 . (i) कृपाणेन

19. पाठाधारेण पदसहायतया कथायां रिक्तस्थानपूर्तिः कुरुत ½x8=4

1. भागीरथी, 2. नगरम्, 3. सुदर्शनः, 4. भूपतिः, 5. श्रुतवान्,
6. महापण्डितः, 7. करिष्यामि, 8. सविनयं

आदर्श-प्रश्न-पत्रम् -2

कक्षा : नवमी **संस्कृतम्** **पूर्णाङ्का: - 80**

अपठित – अवबोधनम्- 10 अङ्का:

उत्तर 1 I. 1. उपवनम् , 2. नीडानि , 3. दुष्टवानरस्य - 2

II. . 1. " कथं एतस्य दुष्टवानरस्य प्रकोपेन अस्माकं रक्षा भविष्यति " ? इति |

2. " चञ्चुभिः तस्य वानरस्य शरीरे प्रहारम् कुर्मः " इति | - 4

3. खगेषु स्नेह: आसीत् I

III. " सङ्घे शक्तिः कलियुगे " / उपवनम् (यथोचितम्) - 1

IV. 1. नीडानि, 2. अनेके, 3. खगा:| - 3

रचनात्मकं कार्यम् - 15 अङ्का:

उत्तर 2. 1. नमस्ते, 2. गणतन्त्रदिवससमारोहस्य, 3.गृहीत:, 4. लोकनृत्यस्य, 5. प्रमुखसञ्चालकः, 6. राजपथम्, 7. लोकनृत्यानि, 8.मम, 9. पितरौ, 10. मित्रम् |

उत्तर 3. कर्तृ - कृयान्वितेः आधारेण शुद्धवाक्यानां कृते पूर्णाङ्काः देयाः | - 5

अथवा

स्वविवेकानुसारेण उत्तरं दास्यति

उत्तर 4. 1. नाम, 2.दशम्यां, 3. विद्यालय:, 4. देहल्यां, ५. कारणात्,
6. मिलितुम्, 7. कक्षायां, 8. प्रभातः, 9. जानासि, 10. मित्रम्

अनुप्रयुक्त - व्याकरणम् - 25 अङ्का:

उत्तर 5 i. ओष्ट : ii. त् iii. व्, iv. र्

उत्तर 6 1. सुखार्थी, 2. इति +आदि , 3. अजन्ताः, 4.क:+अपि 5. हितोपदेशात्

उत्तर 7 1. सूर्यं, 2. भक्तेभ्यः, 3. जनके, 4. रक्षकभटात्, 5.वृक्षस्य - 4

उत्तर 8 1. नद्या:, 2. बालकाय, 3. मां, 4. साधवः, 5. लतया - 4

उत्तर 9 1. लभेते, 2. नमति, 3. गच्छेयु:, 4. भविष्यति, 5. आसीत् -4

उत्तर 10 1. गम् + तुमुन् , 2. क्रीडित्वा, 3. सम् +ईक्ष्+ल्यप् , 4. लिखन्ती | -4

उत्तर 11. i. तत्र ii. कदा iii. सर्वदा iv. कति v. सर्वत्र -2

उत्तर 12 1.पञ्चविंशतिः, 2. दश, 3. त्रीणि 4. एका, 5. चत्वार: -3

पठित अवबोधनम् - 30 अङ्का:

उत्तर 13

I एक पदेन उत्तरत 1/2x2=1

i ब्राह्मणगृहं ii कोपदृष्ट्या iii. गृहिणी

II पूर्ण वाक्येन उत्तरत 2x1=2

i. "प्रतीक्षस्व क्षणं, यावद् भर्तुः परिचर्यां समापये" इति

ii. विस्मित: मुनि: अचिन्तयत् यत् 'कथमिव ज्ञातमनया' इति

iii. सा विहस्य अभायत-'मुने! न अहं बलाकेति' इति

III निर्देशानुसार उत्तरत 1x2 =2

i गृहिणी ii नगरे iii. ब्राह्मणस्य

उत्तर 14

1. एकपदेन उत्तरत- 1/2X2=1

i. भुजङ्गैः ii. प्लवङ्गैः iii. भुजङ्गै:

II. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

(i) नास्त्येव तच्चन्दनपादपस्य यन्नाश्रितं सत्त्वभरैः समन्तात् I

(ii) भृङ्गै: कुसुमानि आश्रितानि I

(iii) भुजङ्गै: मूलम् आश्रितम् I

(3) भाषिक कार्यम् – (1×2= 2)

i. प्लवङ्गै: ii. अस्ति

उत्तर 15

(1) एकपदेन उत्तरत- **(½×2 = 1)**

i राजभवने ii लालित्यपूर्णा पदयोजना iii. लक्ष्मीधर:

(2) पूर्णवाक्येन उत्तरत- 1X2=2

i भोः कविवर ! गृहाण पुष्कलं स्वर्णमयं पारितोषिकम् निवासं च प्रयाहि

ii भोजस्य राज्ये तन्तुवाया:, अयस्कारा:, श्रमिका:, शिल्पिन: च अपि ललितां काव्यरचनां कुर्वन्ति

iii. भोज: मन्त्रिणम् अवदत्-पण्डित लक्ष्मीधर: मम राजभवने वासयितव्य:, यावत् अपरा व्यवस्था न भवति

(3) भाषिककार्यम् – **(1×2=2)**

i त्वं ii ललितां iii. अपरा

उत्तर 16. 1. कुत्र, 2. केन. 3. कस्मिन्, 4. किमर्थं, 5. किम् 6. केन

उत्तर 17 i गच्छन् ii याति iii वैनतेय: iv एकम् ½x4 = 2

अथवा

i प्राणि ii वरम् , iii धन्या:, iv यान्ति, ½ x 4 = 2

उत्तर 18. 1. स्थानम् 2. सन्तते: 3. शीघ्रम् 4. समीपं गच्छन् 5. अकस्मात् **- 4**

उत्तर 19.

(1) आरुणिः (2) द्वादशवर्षाणि **(3)** वेदान् **(4)** अहम्

(5) पुत्रम् **(6)** अतिशय: **(7)** तत् **(8)** ज्ञातम्